

**BIBLIOTEKA
XX VEK**

223

Urednik
Ivan Čolović

Rolf Vigershaus

JIRGEN HABERMAS

Prevela s nemačkog
Aleksandra Kostić

Beograd
2015

Naslov originala

Jürgen Habermas. Dargestellt von Rolf Wiggershaus
Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbeck bei Hamburg, 2004
© Rowohlt Verlag GmbH

Rolf Wiggershaus (1944) je nemački filozof. Među glavnim područjima njegovog interesovanja su filozofija jezika i filozofija Frankfurtske škole. Pažnju filozofske publike skrenuo je na sebe studijom *Analiza jezika i sociologija. Važnost Vitgenštajnovog filozofije jezika za društvene nauke* (Sprachanalyse und Soziologie. Die sozialwissenschaftlich Relevanz von Wittgensteins Sprachphilosophie, 1975). Pored ove knjige o Habermasu, još nekoliko knjiga posvetio je Frankfurtskoj školi i njenim najvažnijim predstavnicima: *Frankfurtska škola. Njena istorija i teorijski razvoj* (Die Frankfurter Schule. Geschichte, theoretische Entwicklung, 1986), *Teodor V. Adorno* (Theodor W. Adorno, 1987), *Uvod u Maksa Horkhajmera* (Horkheimer zur Einführung, 1998) i *Vitgenštajn i Adorno. Dva tipa modernog filozofiranja* (Wittgenstein und Adorno. Zwei Spielarten modernen Philosophierens, 2000).

Korice
Ivan Mesner

I

"I JA SAM PROIZVOD 'PREVASPITAVANJA'"

Detinjstvo i mladost pre i posle 1945. godine

*U mojoj roditeljskoj kući su se susrele dve različite tradicije.*¹ Tako kaže Jirgen Habermas sećajući se svog detinjstva i mladosti u Gumersbahu, gradiću u protestantskom delu Rajnske oblasti (koji je do kraja Drugog svet-skog rata bio deo Pruske). Gumersbah je 1932. godine po-stao sedište novoosnovanog Oberberškog okruga, i u nje-govom centru se nalazi romanska bazilika iz 11. veka, koja je danas protestantska parohijska crkva. Dve tradicije koje su se tu susrele bile su seoska, sitno trgovačka i gradska tradicija majke, koja je rodom iz Diseldorfa, i varoško-pro-vincijalna tradicija očeve činovničke kuće. Jirgen Habermas je 18. juna 1929. godine rođen u Diseldorfu zato što je majka, ponosna što potiče iz tog grada, svoje troje dece na svet donela upravo u njemu.

Grete Habermas, rođena Ketgen (1892-1983), bila je očeva miljenica, pohađala je srednju školu i živela u inter-natu, i čak išla na časove slikanja. Tokom Prvog svetskog

---

¹ Svi citati kod kojih nije naveden izvor delovi su razgovora koji sam sa Jirgenom Habermasom vodio 27. 01. 2003. godine u Štarnbergu.

rata radila je kao medicinska sestra u poljskoj bolnici. *To je bio jedini njen posao u strogom smislu reči i iz njega je crpla izvesnu samosvest. Kada bi se neko dete razbolelo, ona je dolazila na svoje – bili smo stručno zbrinjavani, verovatno i preterano.* Grete Habermas nije bila zainteresovana za politiku. Ukoliko uopšte može biti reči o njenom političkom stavu, onda je to nostalgični rojalizam. *Cara se sećala iz svoje mladosti i vezivala ga je za ono što je doživljavala kao dobro vreme.* Njena deca su upoznala nešto od onog rajnskog bogatstva iz koga je ona došla. *Za mog brata i mene je Diseltalska ulica, gde smo odlazili vikendom, uvek bilo jako zanimljivo, pomalo avanturističko mesto. Pivara je već tada bila zatvorena [nju je, pored gostionice, jedno vreme držao deda sa majčine strane]. Ali sve je i dalje bilo tu – veliki podrum i dvorište, gde je nekada bilo i konja, i radionice. Tu smo se igrali, u toj gostionici gde je bilo ukiseljenih jaja i kobasica.*

Otac Ernst Habermas (1891-1971) dolazi iz porodice veleposedničke ćerke i sveštenika. Za sebe je smatrao da je napravio još jedan korak u sasvim klasičnom usponu jedne porodice. Od dedine smrti sa očeve strane prošlo je više od dvadeset godina kada je Jirgen Habermas 1935. godine krenuo u školu. *Iznad ulaza u školu stajalo je "Jedan je vaš gospodar", i još u moje vreme taj natpis je značio: stari Habermas je vaš gospodar.* Taj deda, poznat kao koleričan i vrlo tvrdoglav čovek, jednom je zbog nekog sukoba oko izgradnje crkve sa celom svojom parohijom istupio iz pokrajinske crkve, i tako izgubio pravo na penziju. Kada je parohija vraćena pod nadležnost pokrajinske crkve, on je postao direktor Kraljevskog učiteljskog seminara u Gumersbahu. *Moja baka nikada nije imala mnogo novca. Primala je mlade vikare da kod nje stanu-*

ju da bi zaradila nešto malo. Pričalo se onda u porodici da su ti mladići mnogo jeli. Pa je bilo uobičajeno da se se pri kraju večere postavlja pitanje: gospodine vikaru, moja žena i ja smo završili, želite li vi još nešto? Iz tog štedljivog domaćinstva službenika potiče Habermasov otac.

Posle venčanja 1923. godine, otac je, pošto je njegova žena smatrala da zarađuje premalo, uzeo odsustvo sa svog nastavničkog mesta u realnoj gimnaziji u Gumersbahu i nadalje radio istovremeno kao pravni savetnik za udruženja okupljena u Oberberškom kartelu poslodavaca i kao direktor gumersbaške podružnice Industrijske i trgovačke komore oblasti Berga u Remšajdu. Pošto je za ovu drugu poziciju bila poželjna univerzitetska kvalifikacija, on je uz to i studirao na Univerzitetu u Kelnu, gde je 1925. godine dobio titulu doktora ekonomskih i političkih nauka, odbranivši tezu pod naslovom "Razvoj oberberške industrije proizvodnje kamena sa posebnim osvrtom na pešćar". Kada je 1938. godine dobio priliku da se preseli u Ofenbah i preuzme mesto pravnog savetnika pri Udruženju proizvođača robe od kože, sa punim radnim vremenom i većom zaradom, on je to odbio. Sinu je svoju odluku objasnio sledećom maksimom: *Bolje dirigent u malom orkestru nego druga violina u velikom.*

Habermasov otac je bio nacional-konzervativno orijentisan u politici. U drugoj polovini dvadesetih godina držao je predizborni govor za Nemačku narodnu partiju (DVP), koja je okupljala prevashodno pripadnike viših građanskih slojeva. Ta partija nije imala uticaja među radnicima i najveći broj njenih birača su bili protestanti. Ernst Habermas je bio dobrovoljac u Prvom svetskom ratu, i čak se, iako je imao već 48 godina i supruga se tome protivila, dobrovoljno prijavio da učestvuje i u Drugom svetskom ratu.

Tek mnogo godina posle očeve smrti Habermas je iz pisma jedne rođake saznao da je on već u proleće 1933. godine stupio u Nationalsocijalističku partiju. Budući da ništa ne govori da se on u toj partiji naročito angažovao, i da u vreme nacizma nije gradio ni poslovnu niti vojnu karijeru, to rano pristupanje ima u sebi nešto zagonetno. Sva je prilika, međutim, da je to bio pre čin građanske asimilacije nego antigrađanske pobune.

Mlađi sin Jürgen Habermas imao je na jedan posredan način koristi kako od očeve partijske pripadnosti, tako i od njegove građanske etabliranosti. *Kada sam imao deset godina nije mi stigao poziv da se pridružim "Omladini". Svi ostali su išli u "Omladinu".* To je od 1939. godine su dečake bila obaveza: od desete do četrnaeste godine su pripadali Nemačkoj omladini, a od četrnaeste do osamnaeste Hitlerjugendu. *Rekao sam ocu, čuj, a zašto ja ne idem u "Omladinu"? Onda je on okrenuo telefon – jer je bio član partije – i razgovarao sa jednim zastavnikom iz Hitlerjugenda. Tako sam i pošao u "Omladinu".* Ali nije stigao do neke "rukovodeće pozicije", za kakvu bi se normalno pružila prilika nekome iz takve porodice, i kakvoj je on težio. Do takve pozicije nije stigao iz istog razloga iz kojeg mu je bio uskraćen poziv da stupi u Omladinu. Iz istog razloga je bio pošteđen i "prelaska" u Hitlerjugend, u kojem su glavnu reč imali niži društveni slojevi kojih se on plašio. Taj razlog je bila "zečja usna", zbog koje su ga još u osnovnoj školi zadirkivali. U to vreme su u stručnim knjigama "nasledne bolesti" predstavljane sa tri slike: zečja usna, deformisano stopalo i šizofrenija. *Tada sam bio pametan – kakva deca znaju da budu i ne znajući da su takva – i otišao sam na kurs vojnog saniteta.* Preko jednog porodičnog poznanika dobio je mesto kod instruktora za obuku vojnih bolničara. Uz zaštitu koju mu je pružala

društvena etabliranost i integrisanost porodice, obuka za vojnog bolničara, koja se priznavala kao zamena za članstvo u Hitlerjugendu, omogućila mu je da izbegne opasnosti koje je to članstvo podrazumevalo. Teže od svega toga bili su za njega tipični pubertetski problemi i odsustvo oca.

Kada je imao petnaest godina nije bio pošteđen poslednjeg mobilizacijskog poziva dok je Treći rajh propadao. *Škole su zatvorene u jesen 1944. godine. Tada smo poslani na "Zapadni bedem" da pomognemo na frontu. Kao neko ko je završio kurs za vojnog bolničara poslat sam u ambulantu.* Početkom februara 1945. godine vratio se u Gumersbah, ali je ponovo dobio poziv za mobilizaciju. Majka ga je molila da ne ide. *Čista je slučajnost što sam jedne večeri izašao i nisam bio kod kuće kada je vojna policija došla po mene. A onda su 10. marta, Bogu hvala, došli Amerikanci. Bilo je predivno vreme tog dana. Sedeli smo na terasi – majka, ja i moja mlađa sestra, brat je bio u vojsci – i videli da dolaze Amerikanci. Ispalili su nekoliko granata iz tenkova, i mi smo tek onda sišli u podrum.*

Psihološki posmatrano, proleće 1945. godine je za petnaestogodišnjeg Habermasa, kao i za veliki deo stanovništva u Nemačkoj, bilo oslobođenje. Međutim, nije bilo političkog horizonta koji bi se mogao nazreti, nije bilo nikakve perspektive. Nemačka je tokom prethodnih dvanaest godina odbacila i zloupotrebila svoje najbolje političke i kulturne tradicije, a predstavnike tih tradicija oklevetala i proterala, ubila ili barem naterala da čute, i zatim "nagomilala zločina za hiljadu godina".² A sada, 8. maja 1945.

---

² A. Kantorowicz, *Deutsches Tagebuch*, Bd. 1, München 1964, str. 54.

godine, rat je završen potpunom vojnom kapitulacijom Nemačke, većina velikih gradova je opustošena i porušena, dvadeset pet miliona Nemaca (izbeglica, onih koji su ostali bez doma posle bombardovanja, evakuisanih, preseljenih zbog radne obaveze, ratnih zarobljenika, oslobođenih iz koncentracionih logora) našlo se izvan svog stalnog prebivališta. Zapadni saveznici su maja 1945. godine procenili da na teritoriji koju su zauzeli ima preko četiri miliona raseljenih lica – stranaca koji su dovedeni na prisilni rad i onih koji su iz drugih razloga proterani iz svoje domovine. Za veoma kratko vreme više od 12 miliona izbeglica i proteranih prešlo je sa istoka u "krnju Nemačku". U isto vreme saznalo se za monstruozne razmere užasa u koncentracionim logorima i zbog toga jedva da se iko zalagao za pomoć Nemačkoj. Saveznici koji su porazili Nemačku bili su saglasni da ne dozvole da ikada više iz Nemačke pođe agresija koja bi mogla da ugrozi svet. "Nemačka nije okupirana da bi bila oslobođena nego je okupirana kao poražena neprijateljska država", stajalo je najpre u Direktivi 1067 Združenog štaba američke vojske od 26. aprila 1945. godine. Zapadni saveznici su hteli da korene "pruskog" militarizma, koji su mnogo stariji od nacional-socijalizma, poraze demilitarizacijom, dekartelizacijom i decentralizacijom.

Gumersbah je bio u britanskoj okupacionoj zoni, u kojoj bez obimnih američkih pošiljki hrane ne bi moglo da se preživi. Na prelazu iz 1946. na 1947. godinu ona je spojena sa američkom zonom i formirano je "ujedinjeno privredno područje", takozvana dvojna zona. Varošica nije mnogo stradala za vreme rata, ali je hrane bilo malo. Zato je Habermasova majka svog sina poslala na jedno seosko imanje u blizini Diseldorfa gde je radio za stan i hranu, da bi ona mogla bonove za hranu da koristi za ćerku i sebe.

Ni tamo moja zečja usna nije bila neka privilegija. Vadi-li smo i odvajali repu, nedeljama, bilo je strašno, a zatim su nas poslali da sakupljamo seno – bio je jun. A onda je neko od mladića nešto rekao. U ruci sam držao grabulje, i bacio sam ih na kola za seno, okrenuo se bez reči, otišao u svoju sobu, pokupio stvari, sve bez ijedne reči, i pobegao. Emancipacija za svakog znači nešto drugo, ali za mene je ovo bila emancipacija. Desilo se to neposredno pred Habermasov šesnaesti rođendan. Otišao je kod jednog očevog prijatelja koji se bio vratio iz ruskog zarobljeništva. On ga je podržao u nameri da više ne trpi uvrede i da se vrati čitanju i učenju. *Otišao sam kući i jasno rekao majci: čuj, ja se više ne vraćam kod seljaka, sada moram da učim.* Posetio je nekoliko svojih drugova i rekao: *Deco, treba nešto da preduzmemo. Otišli smo do učitelja latinskog, do učitelja matematike i još jednog drugog učitelja i rekli smo im: želimo da nas podučavate.* Tog leta je, posle više meseci, stigao prvi znak da je Habermasov otac živ i da se nalazi u američkom zarobljeništvu, a početkom 1946. godine on se vratio kući. Kao jedan od "onih koji su samo stajali po strani" bez problema je prošao kroz proces denacifikacije i posle tri meseca ponovo se vratio u službu.

Habermas je imao osećaj da će uskoro svanuti novi dan i da će biti bolje. Međutim, *na radiju su izveštavali o nirnberškim suđenjima, u bioskopima su prikazivani prvi dokumentarni filmovi, filmovi o koncentracionim logorima [...]* *Odjednom smo shvatili da smo živeli u kriminalnom sistemu. To nisam mogao ni da zamislim.³ Dok smo živeli u tom vremenu, ono za nas nije bio naci-*

---

³ Intervju sa D. Horster /W. van Reijen (1979) u: *Kleine politische Schriften I-IV*, Frankfurt a. M. 1981, str. 511 f.

stičko vreme, ono je bilo normalno vreme detinjstva i mladosti. Kako mu je do svesti sve jasnije dolazio zločinački karakter te normalnosti, to ga je više čudilo zašto posle poraza nije došlo do pobune, do spontanog raščićavanja.⁴ Ali ta začuđenost nije uticala na njegov odnos prema porodici i školi, prema vlastitom okruženju.

U toku školovanja, u prvom planu su bili glad za kulturom i prvi pokušaji pisanja. *Nas mlade je najviše ispunjavalo postepeno i naknadno usvajanje potisnute moderne, to jest onoga što je nastajalo u godinama odmah nakon Prvog svetskog rata: zbirka Haubrih⁵ nam je omogućila da vidimo kako izgleda ekspresionističko slikarstvo, čitali smo pesme, od Trakla do Bena, upoznavali smo se sa Baubausom i funkcionalizmom [...]*⁶ *Gutao sam prva Rovoltova džepna izdanja i marksističko-lenjinističke knjige koje su mogle da se nabave u komunističkoj knjižari.*⁷ Otac je donosio novine i knjige koje spadaju u obaveznu literaturu nekoga ko radi za Komoru za industriju i trgovinu, službenika u čijem domu svi sada glasaju za Hrišćansko-demokratsku uniju – što je promena koju je

---

⁴ Isto, str. 513.

⁵ Dr Jozef Haubrih iz Kelna, advokat i kolekcionar umetničkih dela, zaveštao je gradu Kelnu u proleće 1946. godine svoju umetničku zbirku. Najveći deo te zbirke činila su ekspresionistička dela i nemačko slikarstvo dvadesetih godina. Haubrih je imao hrabrosti da u vreme nacionalsocijalističkog režima kupuje umetnička dela koja su proglašena za "izopačena". Njegova zbirka je temelj modernog ogranaka Valrafovog i Riharcovog muzeja i još zarana je javnosti pružila mogućnost da se upozna sa dotad zabranjenim umetničkim delima.

⁶ Intervju sa G. Freudenthal (1977) u: *Kleine politische Schriften I-IV*, nav. delo, str. 468.

⁷ Intervju sa D. Horster / W.v. Reijen, nav. delo, str. 513 f.

sin primetio u celom gradu. Željan čitanja i gladan znanja, Habermas je čitao sve: Vilhelma Repkea i Valtera Ojkena, Karla Marksa i Georgija V. Plehanova – knjige koje su pripadale očevom svetu i knjige iz jednog sasvim drugačijeg sveta.

Pola veka kasnije, u govoru u Crkvi svetog Pavla u Frankfurtu, koji je održao povodom obeležavanja pedeset godina od 8. maja 1945, Habermas je rekao: *Mi, građani proširene Savezne Republike, možemo 8. maj, "dan oslobođenja", zaista učiniti izvorištem političkog samorazumevanja samo ako se uverimo da je ovo retrospektivno tumačenje istovremeno i rezultat procesa učenja koje je trajalo decenijama.*⁸ Taj proces učenja, i to političko osveščivanje, za Habermasa je počelo poslednjih godina školovanja, s tim što on nikog nije doživljavao kao uzor ili inspiraciju – izuzev, možda, nekoliko autora eklektičnog štiva koje je čitao. Dve anglosaksonske okupacione sile pokušavale su da sprovedu političko "prevaspitanje" i tako što su ohrabrivale demokratsko odlučivanje. Zbog potrebe da se situacija što pre stabilizuje, kada je trebalo da se što pre pronađu i angažuju pogodne osobe, kao i zbog različitih pristupa u primeni često nejasnih direktiva, dogodilo se da su efikasni funkcioneri iz vremena nacionalsocijalizma zadržali svoja radna mesta, ostali manje-više tamo gde su i dotle bili. Često se dešavalo da samo poznati nacionalsocijalisti budu zamenjeni manje poznatima, ili onima koji su samo pasivno pristajali uz nacionalsocijalizam i koji su zahvaljujući denacifikaciji – inače prilično neuspešno – dobili novi legitimitet. U oblasti obrazovanja, uprkos energičnom pritisku vojnih vlasti koje su htele da

---

⁸ "1989 im Schatten von 1945" u: *Die Normalität einer Berliner Republik*, Frankfurt a. M. 1995, str. 168.

spreče ponovnu podelu na tanak sloj elite i veliku masu, došlo je do restauracije starog elitističkog sistema. Ali, zahvaljujući denacifikaciji, bar u domenu politike i izdavaštva došlo je do toga da su demokratske snage barem u domenu politike i izdavaštva dobile početnu prednost. Stoga je Habermas kasnije mogao o sebi da kaže: *I ja sam proizvod [prevaspitanja], nadam se ne potpuno negativan. Time želim da kažem da smo tada naučili da je građanska ustavna država, u svom francuskom ili američkom ili engleskom vidu, jedno istorijsko dostignuće. Postoji važna biografska razlika između onih koji su sami videli do čega jedna mlaka građanska republika, poput Vajmarske republike, može dovesti, i onih koji su svoju političku svest tek kasnije izgradili.*⁹

---

⁹ Intervju sa D. Horster / W.v. Reijen, nav. delo, str. 513 f.

II

"AKADEMSKI SAM SAZREO U PROVINCIJALNOM NEMAČKOM KONTEKSTU"

1949-1956: Od konzervativnih univerziteta do izmeštenog Instituta za društveno istraživanje

Sa monetarnom reformom i Maršalovim planom, u Zapadnoj Nemačkoj je u leto 1948. godine zacrtan put ka ponovnom uvođenju kapitalističke tržišne privrede i ka tome da "klasa preduzimača" stekne moć u odnosu na "klasu radnika". Međutim, tek nakon interregnuma tokom kojeg je nemačka politika bila ograničena na lokalni i pokrajinski nivo, i nakon preliminarnog perioda sa Parlamentarnim savetom, pokazao se kako zaista izgleda političko opredeljenje Nemaca – tek tada će, naime, istovremeno sa konstituisanjem "provizorijuma" Savezne Republike Nemačke, biti formiran prvi parlament, a zatim i prva vlada.

Kada je Habermas u leto 1949. godine počeo da studira u Getingenu, već je bila u toku izborna borba za prvi Bundestag. *Bio sam veoma zainteresovan za politiku. Pošto još nisam imao nijednog prijatelja tamo i pomalo se dosadivao, posećivao sam izborne skupove i upoznao praktično sve koji su tad ili ušli u Adenauerov kabinet ili na drugi način igrali neku političku ulogu. Tačno se sećam osećanja sa kojim sam izašao iz sale nakon govora*

koji je održao Oberlender. (Teodor Oberlender je 1953. godine postao savezni ministar za pitanja proteranih). *Se-deo sam u trećem redu. Iznenadilo me je što su na početku skupa pevali himnu. Istrčao sam napolje. Čuli su se povici za mnom. Četiri godine sam bio u nacističkoj omladini. Tamo smo nemačku himnu uvek pevali nakon pesme o Horstu Veselu. Najpre pesma o Horstu Veselu a onda nemačka himna. One su činile celinu.* Habermas je tada shvatio da ne može da glasa ni za Socijaldemokratsku partiju Nemačke (SPD). Prema viziji Kurta Šumahera, predsednika te partije, retorika antikomunizma i ponovnog ujedinjenja već na prvim izborima će zbrisati utvaru restauracije i učiniti da se srednji sloj okrene socijalizmu. Za nekog poput Habermasa, koji je sve merio prema *odmaku od nacionalsocijalističkog doba*, dalji razvoj događaja morao je biti razočaravajući. Početak zapadnonemačke samouprave, još uvek ograničene Okupacionim statutom, bio je i početak energične "politike prošlosti". Tek što je formiran Bundestag, "sve frakcije su počele da rade na tome da se završi, a delom čak i da se prekine političko čišćenje koje su Saveznici sprovodili od 1945. godine i koje su u početku svoj doprinos davale i demokratske partije kojima su Saveznici dodelili takav zadatak".¹

Ipak, jedan političar je oduševio Habermasa: bio je to Gustav Hajneman, koji je oktobra 1950. godine iz protesta zbog ponovnog naoružavanja Nemačke napustio mesto ministra unutrašnjih poslova. *Hajneman je, iako član CDU, držao govore zbog kojih smo tada skakali sa stolica: govorio je protiv ponovnog naoružavanja. Onda je osnovao Svenemačku narodnu partiju. Preko nje smo se nas dvoje upoznali.* (Habermas i Ute Veselheft, njego-

---

¹ N. Frei: *Vergangenheitspolitik*, München 1996, str. 13.

supruga, koja je tada u Bonu studirala istoriju i germanistiku). *Toj partiji smo tada, 1953. godine, pošto smo mogli da glasamo na izborima za drugi Bundestag, dali "drugi glas", za stranačku listu koja ulazi u savezni parlament. Naš "prvi glas" (za pojedinačnog kandidata iz svog izbornog okruga za Bundestag), dobio je SPD.* Posle Šumaherove smrti, kad je predsednik SPD-a postao Erih Olenhauer, ova partija je bila u manjoj meri nacionalno orijentisana. Tada je ona klevetana i napadana zbog zahteva da se razgovara sa Sovjetima i zbog rezervisanog stava prema hitnoj integraciji sa Zapadom; na izbornim plakatima CDU je stajalo: "Svi putevi socijalizma vode u Moskvu!". *Ali za Hajnemana smo glasali zato što je on bio takoreći jedini radikalniji. Jedino je on tada zaista pokazivao svoj antifašizam.* Njegova Svenemačka narodna partija je, međutim, dobila samo 1,2 procenta glasova.

U to vreme je Habermas, posle prvih nekoliko semestara u Getingenu i Cirihi, već neko vreme bio student bonškog univerziteta. *Kada sam u zimskom semestru 1950-1951. godine iz Ciriha prešao u Bon da bih studije nastavio kod Rotbakera, u Filozofskom seminaru A susreo sam se sa svetom koji danas više ne postoji, sa svetom starog nemačkog univerziteta – a činili su ga dva profesora, jedan asistent, malo studenata i još manje doktoranata.*² Ovaj utisak je bio u skladu sa opštom slikom nemačkih visokih škola u posleratno doba. Pogrešno je bilo što su odmah po završetku rata i brzopleto ponovo otvoreni svi univerziteti, trebalo je otvoriti samo neke, i to sa profesorskim kadrom koji poseduje nesporan demokrat-

---

² "Ein Baumeister mit hermeneutischem Gespür. Der Weg des Philosophen Karl-Otto Apel", u: *Vom sinnlichen Eindruck zum symbolischen Ausdruck*, Frankfurt a. M. 1997, str. 84 f.

ski integritet. To je rekao Franc Nojman, teoretičar prava i političkih nauka, koji je bio emigrirao u SAD, a 1947. godine napustio mesto na čelu Odseka za nemačke studije (German Research Section) u Stejt Departmentu zato što je bio razočaran politikom pobjedničkih sila.³ Budući da je 1933. godine sa nemačkih univerziteta uklonjeno preko 1500 nastavnika koji su bili Jevreji ili socijalisti, ili na bilo koji način pružili otpor i bili nedobrodošli, te da su profesori spadali među one koji su bili najodaniji Hitlerovom režimu, zaista jeste bilo zapanjujuće što su posle prekida rada, koji je trajao ne više od jednog do dva semestra, u periodu od jeseni 1945. do proleća 1946. godine, svi univerziteti ponovo bili otvoreni. Objašnjenje je glasilo da na univerzitetima u Nemačkoj nije bilo prekida nego samo privremenog poremećaja "normalnosti". Među profesorima je vladalo uverenje da su nemačke visoke škole "u svojoj srži ostale zdrave". Tako su oni odgovarali na otpuštanja sa univerziteta koja su sprovele okupacione vlasti: "Odugovlačenje sa popunjavanjem upražnjenih mesta u nadi da će doći 'bolja vremena' govori da se očekivalo da će denacifikacija uskoro biti zaustavljena. Tamo gde su nedostajali kadrovi privremeno su zaposleni penzionisani profesori. Veoma je malo truda uloženo u to da se pozovu nazad naučnici koji su bili oterani u emigraciju, i samo se neznatan broj njih vratio".⁴

---

³ F. Neumann, "Die Umerziehung der Deutschen und das Dilemma des Wiederaufbaus", u: isti autor, *Wirtschaft, Staat, Demokratie. Aufsätze 1930-1954*", priredio A. Söllner, Frankfurt a. M. 1978, str. 297.

⁴ A. Schildt, "Im Kern gesund? Die deutschen Hochschulen 1945", u: H. König et al. (prir.), *Vertuschte Vergangenheit*, München 1997, str. 231.

Habermasu je u političkoj sferi nedostajao prekid i raskid, ali je zato univerzitet posmatrao kao svet sasvim drugačije vrste, svet koji ima svoje vlastite standarde. *Ne bi se moglo reći da među profesorima nije bilo razlika, ali univerzitet kao takav ipak je bio institucija koja je nekada imala autoritet, autoritet koji je odavno izgubila. A onda smo došli u Bon i tamo su, naravno, ton u filozofiji davali profesori Rothaker i Beker. To je bilo nesporno. Nije bilo od njih boljih. Zatim, tu je bio i Lit (Teodor Lit, direktor Pedagoškog instituta), za koga smo već znali da ima bolju političku agendu, ali on naprosto nije bio zanimljiv. Kasnije smo to videli na drugi način. Za nas su oni tada pre svega bili profesori koji su ostavljali jak utisak. Tek u toku pete godine studija u prvi plan su došli pojedini povratnici. Akademski sam sazeo u provincijalnom nemačkom kontekstu, u filozofskom svetu nemačkog neokantijanstva na zalasku, nemačke istorijske škole, fenomenologije, i filozofske antropologije.*⁵ Najuticajnije ličnosti iz daljine su bili Martin Hajdeger i Arnold Gelen. *Naravno, oni koji su želeli da se bave filozofskom antropologijom čitali su, osim Gelena, i Plesnera, a pored Oskara Bekera ponovo su se čitale knjige Ojgena Finka i Ludviga Landgrebea, a naročito su ih čitali oni koji su se bavili fenomenologijom; čitale su se i knjige koje je Levit napisao u emigraciji; ali o Marksu se malo govorilo, isto kao i o analitičkoj filozofiji, Frojdu, sociologiji ili društvenoj teoriji.*⁶

Habermas je imao 21 godinu kada je stigao u Bon da nastavi studije. Tada su svi oni koji su se bavili humanističkim naukama išli kod Eriha Rothakera, koji je od 1929. go-

---

⁵ Intervju za *New Left Review* (1985), u: *Die Neue Unübersichtlichkeit*, Frankfurt a. M. 1985, str. 213.

⁶ Intervju sa G. Freudenthal, nav. delo, str. 469.

dine pa sve do penzionisanja 1954. godine bio direktor Filozofskog seminara A i Psihološkog instituta. Rothaker je bio značajan pre svega zbog toga što je duhovne nauke utemeljio na filozofiji života i što je radio na razvijanju kulturne antropologije. Temeljni pojmovi i središni motivi te antropologije činili su jednu od mnogobrojnih varijanti teorijskog ukidanja sheme subjekt-objekt koja postoji u tradicionalnoj filozofiji svesti. Za Rothakera je polazna tačka bio delatni čovek, shvaćen kao otelovljenje uma. Čovek je istorijski i društveno, jezički i telesno situiran svojim bitkom-u-svetu. Zato i zbornik posvećen Rothakeru, povodom njegovog sedamdesetog rođendana 1958. godine nosi naslov *Konkretni um*. Jedan od osnovnih pojmova Rothakerove kulturne antropologije je "životni stil". Rothaker je govorio da je vitalno, zainteresovano učestvovanje u svetu "osnovno držanje" čoveka, da ono daje pečat svim aspektima jedne kulture, i oblikuje čovekove predstave o stvarnosti. Jedna moguća posledica ove koncepcije jeste shvatanje da su kulture i životni stilovi međusobno sukobljeni i da su ti sukobi "stvarni temelji istorijskog dešavanja". Rothaker se dvadesetih godina zalagao za nacionalnu kulturu, a protiv univerzalističke moderne. Još pre 1933. godine potpisao je poziv nemačkih univerzitetskih nastavnika da se na izborima glasa za Adolfa Hitlera. Posle Hitlerovog dolaska na vlast, Rothaker je jedno vreme radio u Gebelsovom Saveznom ministarstvu za narodno prosvetavanje i propagandu, gde je bio na čelu Odseka za narodno obrazovanje. On je osmislio "nacionalsocijalistički godišnji plan" narodnog obrazovanja, prema kome je tokom zimskog semestra 1933-1934. godine ceo nemački narod – ili barem svi službenici – trebalo da se putem predavanja, kurseva, izložbi, radio emisija i tako dalje upozna sa "nemačkim bićem". Rothaker je hteo da na taj način svest naroda usmeri na ono što je karakteristično

za njegov životni stil, za "germansko-nemačko držanje". Hans Georg Gadamer je zapamtio da je Rothaker, hvaleći ovaj svoj projekt, rekao da će to biti "odlična prilika da se posmatra koliko su profesori prilježni u sprovođenju ovog nemačkog semestra".⁷ Upravo zbog ideje da u narodnom duhu postoji normativna dimenzija, i zbog naglašavanja faktora poput volje i slobodnog odlučivanja, Rothaker je postao neomiljen kada je čisto biološki rasizam postao zvanična ideologija.

Drugi Habermasov učitelj u Bonu, Oskar Beker, manje je napadno pokazivao svoje simpatije prema nacionalsocijalizmu. Beker je 1923. godine nasledio Martina Hajdegera na mestu asistenta Edmunda Huserla, a onda bio i jedan od prvih Hajdegerovih učenika. Svoje glavno delo, *Matematička egzistencija* objavio je 1927. godine i konačno 1931. godine dobio katedru u Bonu, "gde još i danas predaje, doduše sa manje žara i nadahnuća", kako je 1940. godine za ovog svog bliskog poznanika rekao Karl Levit, tada u egzilu u Japanu.⁸ Beker je bio svestrano obrazovan čovek, suvereno je vladao ključnim temama više matematike i fizike, izumeo je deontološku logiku, posedovao sveobuhvatno znanje o književnosti i filozofiji, estetici i istoriji umetnosti, a poznao je i Frojduvu psihoanalizu. Međutim, bio je oduševljen Hitlerovim pokretom još pre nego što je nacionalsocijalizam došao na vlast. Kada mu je Levit 1936. godine iz italijanskog egzila poslao svoj kritički prikaz jedne nove knjige nacionalsocijalističkog filozofa Hansa Hejsa, Beker je i tu

---

⁷ "... prave naciste mi uopšte nismo zanimali", Hans-Georg Gadamer u razgovoru sa Derte fon Vesternhagen, objavljeno u: *Das Argument* 182, 1990.

⁸ K. Löwith, *Mein Leben in Deutschland vor und nach 1933*, Stuttgart 1986, str. 46.

knjigu i njenog autora branio argumentom da su oni izraz izmenjenog vremena, da je ono što Levit doživljava kao primitivno zapravo elementarno, te da je upravo to što sada stari problemi nestaju suštinski dobitak novog, nacionalsocijalističkog načina mišljenja. U skladu s tim, on je za razliku od Rothakera zagovarao biološki rasizam i antisemitizam. Fridrihu Niču je zamerao "lamarkističko" shvatanje da su okolnosti kadre da izmene rasu.

O ovim stvarima se početkom 1950-ih nije govorilo javno. Znalo se da je Rothakeru 1946-1947. godine bilo privremeno zabranjeno da predaje, ali je bilo manje poznato da ni Beker jedno vreme nije smeo da radi kao nastavnik. Tada se raspičivanje za pojedinosti iz nacističke prošlosti smatralo nepristojnim, i za to je bila potrebna izuzetna kritička svest. U to vreme, prvi saziv Bundestaga jednoglasno je bio odlučio da u Ustav države unese "član 131" kojim su rehabilitovani svi bivši službenici Trećeg rajha, kako bi bili uključeni u "dalju izgradnju naše domovine". Tada je savezni kancelar – reagujući na niz tekstova o situaciji u Ministarstvu spoljnih poslova, objavljenih u listu Frankfurter Rundschau, u kojima se kaže da to Ministarstvo zapošljava veliki broj nekadašnjih članova Nacionalsocijalističke partije – rekao da "treba da prestanemo da njuškamo okolo tražeći naciste".⁹

Na Habermasa je jak utisak ostavio jedan od Rothakero-
vih doktoranata, sedam godina stariji Karl-Oto Apel. On je Habermasu postao rani intelektualni mentor a posle i blizak prijatelj i partner u filozofskim razgovorima. Posmatrajući Apela, Habermas je video ambivalentnost koja je postojala kod povratnika iz rata. Celo Apelovo odeljenje završnog razreda srednje škole dobrovoljno se 1940. godine prijavilo da ide u rat. *Pošto su prošli kroz ekstremne situacije, kod njih je*

---

⁹ Citirano prema N. Frei, nav. delo, str. 86.

postojao osećaj izvesne superiornosti, ali su istovremeno osećali i da su u zaostatku pošto su bili stariji, i pošto je za njih već prošlo vreme kada se ide na studije, onda su gotovo sa divljom energijom hteli da nadoknade sve što su propustili u pogledu učenja.¹⁰ Apelovo angažovano mišljenje, vođeno željom za umnom orijentacijom u svetu u kome više ne postoji tradicionalna mudrost, predstavljalo je, u moralnom smislu, neku vrstu suprotnog pola u odnosu na distanciranost koja je odlikovala kulturnog antropologa Eriha Rothakera. Rothakerova predavanja su često delovala kao prikaz literature koju je čitao, on je *perspektivizam nekoga ko je upućen u sve povezivao sa antropologijom i naučio nas je, što je bila sreća, da ozbiljno uzmemo teorijske doprinose pojedinačnih nauka, recimo, kulturne antropologije i istraživanja ponašanja životinja, a pre svega psihologije (koju je on sam i dalje predavao)*.¹¹ Na filozofskim seminarima uobičajeno je bilo da [...] Rothaker, koji je pušio jednu za drugom, napravi uvod u temu i onda se sa cigaretom u ruci zavalio u svoju fotelju i pusti da diskusija teče u ritmu snažnih zamaba jednog mlađeg kolege, Apela, čije je energično istupanje Rothakera delom uznemiravalo, a delom ispunjavalo divljenjem i ponosom; mi studenti smo, dok nas je pomalo hvatala vrtoglavica, pokušavali da pratimo odvažne i zavodljive misaone puteve koje je iznalazio ovaj sintetički orijentisan dub, koji je konstruisao zapanjujuće sklopove ideja i nije se obazirao na to što ga Perpet (Vilhelm Perpet, asistent oba profesora), postupajući pedagoški oprezno, povremeno pokušava da zaustavi).¹²

---

¹⁰ "Ein Baumeister mit hermeneutischem Gespür", nav. delo, str. 85.

¹¹ Isto, str. 86f.

¹² Isto, str. 85.

U to doba su politika i filozofija za Habermasa i dalje bili dva potpuno razdvojena i različita univerzuma. Jedan od prvih tekstova koje je objavio u listu Frankfurter Allgemeine Zeitung bio je prikaz knjige *Filozofija sadašnjosti* Ludviga Landgrebea. Ovaj se prikaz, koji je nosio naslov "U Hajdegerovom svetlu", završava ukazivanjem na to da je Landgrebeova knjiga neophodno potrebna mnogim *našim starijim profesorima koji još uvek određuju kakav će biti profil visokih škola, [...] kako bi konačno stekli pretpostavke da sa Hajdegerom uđu u raspravu o samim stvarima*.¹³ Očigledno da Habermas, mladi student filozofije, tada nije mislio da je u vezi sa "samom stvari" to što su filozofu Hajdegeru, čije je *izvorno mišljenje* univerzitetkim nastavnicima on preporučivao kao vrhunac savremenog filozofiranja, francuske okupacione snage po završetku rata zabranile da predaje, i to zbog istaknute uloge koju je imao u Hitlerovoj Nemačkoj, zbog toga što se u početku identifikovao sa "Trećim rajhom". Ta zabrana je skinuta tek 1951. godine.

Međutim, Habermas je tokom studija promenio mišljenje – zahvaljujući *angažovanom mišljenju* Apela i zahvaljujući jednom ključnom događaju koji se tiče Hajdegera, *u čijoj filozofiji sam živeo*.¹⁴ *Apel mi je dao primerak Uvoda u metafiziku, tek što je bio izašao iz štamparije, i skrenuo mi pažnju na jednu rečenicu u kojoj se govori o "unutrašnjoj istini i veličini Pokreta"; to je bilo nešto što mi, koji smo bili daleko od događanja i sukoba u Freiburgu, svakako nismo očekivali*.¹⁵ Habermas je svoje

---

¹³ "Im Lichte Heideggers", u: FAZ, 12. 7. 1952.

¹⁴ Intervju sa D. Horster / W. v. Reijen, nav. delo, str. 515.

¹⁵ "Ein Baumeister mit hermeneutischem Gespür", nav. delo, str. 86.

otrežnjenje – *kako je samo jedan od naših najvećih filozofa mogao tako nešto da uradi*¹⁶ – izrazio u kritičkom komentaru na štampano izdanje predavanja koje je Hajdeger održao 1935. u Frajburgu, a koje se pojavilo 1953. godine. Na istom mestu gde je godinu dana ranije izrazio oduševljenje Hajdegerom, dakle u listu Frankfurter Allgemeine Zeitung, Habermas je sada objavio kritički članak pod naslovom "Sa Hajdegerom misliti protiv Hajdegera". Ovaj članak odiše razumljivom gorčinom: filozof, koga je cenio više od svih, dobrovoljno je i tvrdoglavo stajao uz pokret čiji je zločinački karakter bio izvan svake sumnje.

Habermasa je užasavala Hajdegerova nespremnost da prizna vlastitu političku zabludu. Ili je možda zapravo reč o tvrdoglavom istrajavanju koje svedoči o suštinskoj srodnosti između Hajdegerove filozofije i nacionalsocijalizma? *Nije na nama da dokazujemo kako su njegove fundamentalne kategorije ostale stabilne od Bića i vremena pa sve do Pisma o humanizmu. Iz njih izvedene poente su se menjale, to se jasno vidi i to govori protiv ove teze. Danas su to zbrinjavanje, sećanje, pomoć, milost, ljubav, pažnja svuda tamo gde se 1935. godine tražio nasilan čin; osam godina ranije on je kvazireligijsko pribvatanje privatne, pojedinačne i samo na sebe svedene egzistencije veličao kao konačnu autonomiju usred ništavila sveta koji je ostao bez bogova. Hajdegerov stav je, u skladu sa političkom situacijom, barem dva puta promenio boju, ali zato su misao o autentičnosti i polemički stav protiv zaostajanja i pada ostali nepromenjeni.*¹⁷

---

¹⁶ Intervju sa D. Horster / W. v. Reijen, nav. delo, str. 515.

¹⁷ "Mit Heidegger gegen Heidegger denken. Zur Veröffentlichung von Vorlesungen aus dem Jahre 1935", u: FAZ, 25. 7. 1953.

Ovim člankom o Hajdegeru Habermas je prvi put privukao pažnju javnosti. Članak je razbio tabu koji je postojao u vezi sa tematizacijom ili čak kritičkim razmatranjem veza filozofije sa nacionalsocijalizmom, onih koje su postojale ranije, ali i onih koje su još bile žive. U isto vreme, Habermas je potkopao princip kolegijalnosti unutar jedne profesije koja je nosila teško breme prošlosti. Zahvaljujući tom članku prvi put su levi intelektualci bili spremni da ga pažljivo saslušaju. Međutim, samo su konzervativci javno reagovali. U listu *Die Zeit*, koji je u to vreme bio ključni konzervativni nedeljnik, pojavio se opširan članak Kristijana E. Levaltera pod naslovom "Kako se 1953. godine čitaju rečenice iz 1935?". U njemu je Habermas svrstan na istu stranu sa Adornom, što je bilo neobično predviđanje onoga što će se kasnije zaista dogoditi. Već u drugoj rečenici Levalter kaže: "U Frankfurtu neomarksista Teodor V. Adorno po štampi proganja sve navodne 'fašiste', od Riharda Vagnera do Ernsta Jingera, a *Allgemeine Zeitung* na istaknutom mestu objavljuje prilog oštroumnog i načitanog Jirgena Habermasa, koji adornoovskim vokabularom iz teksta Hajdegerovog predavanja iščitava da autor neprikriveno pristaje uz nacističku državu, a i iz činjenice da je on to predavanje objavio 1953. godine, izvlači zaključak da Hajdeger želi da rehabilituje nacionalsocijalizam".¹⁸ Rečenicu, koja je Habermasu "dokaz Hajdegerovog 'fašizma'", zapravo treba razumeti ovako: Hajdeger je smatrao smešnom ideju da može postojati nacionalsocijalistički filozof; zatim, on je u nacionalsocijalističkom pokretu, što se Hitleru ne bi dopalo, video karakterističan rezultat susreta teh-

---

¹⁸ "Wie liest man 1953 Sätze von 1935? Zu einem politischen Streit um Heideggers Metaphysik", von Christian E. Lewalter, u: *Die Zeit*, 13. 8. 1953.

nike i čoveka. On je ovaj pokret posmatrao kao simptom i u tome je video i njegovu veličinu. To što ovakvo tumačenje Hajdegera pisac članka ne prihvata ni kao moguće svedoči o postojanju kod njega želje da proganja Hajdegera.

Nekoliko nedelja kasnije za reč se javio sam Hajdeger. On je poslao pismo *Die Zeit*-u i podržao Levalterovo tumačenje: "Tumačenje Kristijana E. Levaltera rečenice koja je uzeta iz predavanja (str. 152), ispravno je u svakom pogledu, isto kao što njegovo tumačenje drugih rečenica ispravno karakteriše moje političko držanje nakon 1934. godine". Autoru kritičkog članka u *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-u, čije ime je izbegao da pomene, on poručuje sledeće: "[...] najpre, istorijski posmatrano, ove rečenice u mom predavanju stoje u određenom kontekstu, a zatim, ubeden sam da je njihov smisao jasan za svakog čitaoca koji je naučio veštinu mišljenja". A, osim toga, i sledeće: "Šta je tada u jednom ovakvom predavanju uopšte bilo moguće reći, a šta ne, to mogu samo još retki da procene. Ali ja znam da su oni među mojim slušaocima koji su zaista slušali sasvim dobro razumeli ono što je rečeno".¹⁹

Tek decenijama kasnije, mnogo godina posle Hajdegerove smrti, do javnosti je stigao najjasniji mogući dokaz da je Hajdegerov kritičar vrlo dobro izučio "zanat mišljenja" i da je "sasvim dobro razumeo ono što je rečeno". Oto Peggeler, koji je intenzivno proučavao Hajdegerov misaoni put, otkrio je da je on u predavanju iz 1935. godine rekao sledeće: "Ono što se danas naokolo nudi kao filozofija nacionalsocijalizma – ali sa unutrašnjom istinom i veličinom nacionalsocijalizma nema baš ničeg zajedničkog – snažno se batrga tamo-amo u mutnim vodama 'vrednosti' i 'celi-

---

¹⁹ "Briefe an *Die Zeit*: Heidegger über Heidegger", u: *Die Zeit*, 24. 9. 1953.

ne".²⁰ Hajdeger 1953. godine više nije hteo da kaže "sa unutrašnjom istinom i veličinom nacionalsocijalizma", nego je rekao "sa unutrašnjom istinom i veličinom pokreta (to jest sa susretom planetarno određene tehnike, na jednoj, i čoveka novog doba na drugoj strani)". To nam govori sledeće: ranije je svoje usluge nudio kao mislilac koji zna samo za unutrašnju istinu i veličinu nacionalsocijalizma, i distancirao se samo od konkurenata koji su u odnosu na njega inferiorni; 1953. godine je, međutim, bilo potrebno uneti izmenu zato što pojam "nacionalsocijalizam" nisu svi slušaoci i čitaoci razumeli kao oznaku za jednu veličanstvenu stvar.

Ako se uopšte može govoriti o reakciji tadašnjih Habermasovih akademskih nastavnika na njegov članak, onda se može reći samo da je ona bila neobična. *Na početku semestra Rothaker me je pozvao da dođem kod njega. To je bio jedini put da sam ušao u njegov stan, stan starog naučnika do koga nije vodila tramvajska linija. Posle razgovora smo se našli (Ute Veselheft i Habermas) i ona me je pitala: Šta je hteo od tebe? A ja sam rekao: Ne znam. I tako je i bilo. Vodio je sa mnom razgovor ni o čemu. Gledajući unazad došli smo do pretpostavke da je Rothaker iskoristio prvu dobru priliku – u međuvremenu je bio raspust – da me pozove kod sebe da bi video da li je on možda sledeći.* Ali Habermas ni u jednom trenutku nije o tome razmišljao, već i zbog toga što Rothaker, a naročito Beker, za razliku od Hajdegera i Gelena, posle rata nisu igrali nikakvu ulogu u javnim debatama niti su imali bilo kakav politički uticaj.

---

²⁰ Citirano prema: H. Ott, *Martin Heidegger*, Frankfurt a. M./New York 1992, str. 277.

Na Bekerovim seminarima o Šelingu Habermas je dobio inspiraciju za rad sa kojim je doktorirao kod Rothakera. Kombinacija naslova "Apsolut i istorija", i podnaslova "O dvojstvu u Šelingovom mišljenju", govori o intenciji rada – *da predstavi jedno misaono kretanje koje je u istom mab i istorijski i sistemski relevantno.*²¹ Posredstvom te tematike Habermas se povezoao i sa Hajdegerovim "Bićem i vremenom". Crvena nit je bio zadatak da se istraži istoričnost apsoluta, ali i da se istovremeno dođe do samih temelja fakticiteta stvarnosti i čovekove slobode (koja nije beskonačna). Razvoj Šelingove misli – od utopije ljudske slobode do "podređivanja onom višem" – mogao se shvatiti kao najava Hajdegerovog "pokreta".

Pod "sistemskom relevancijom" Habermas je mislio i na aktuelnu relevanciju. On je to na dva načina jasno pokazao: jednom u tekstu u Frankfurter Allgemeine Zeitungu, posvećenom stogodišnjici Šelingovog rođenja,²² a drugi put u verziji disertacije pripremljene za štampu. Posredstvom Levitove knjige *Od Hegela do Ničea* – knjige napisane u egzilu u Japanu, koja je u Nemačkoj 1950-ih doživela više izdanja – *prvi put sam se susreo sa mladim Marksom. To je bio povod da za disertaciju dopišem uvod o mladobegelijancima. Mislim da sam se u tom kontekstu prvi put upoznao i sa Lukačem. Mislio sam, kakva šteta što se ovi motivi više ne mogu sistematski oživeti [...] I onda [...] sam 1953. godine pročitao Dijaletiku prosvetiteljstva Horkhajmera i Adorna. [...]* Oni

---

²¹ *Das Absolute und die Geschichte. Von der Zwiespältigkeit in Schellings Denken*, doktorska disertacija, Bonn 1954, str. 396.

²² "Schelling und die 'Submission unter das Höhere'". Zum 100. Todestag des Philosophen – nicht nur in memoriam", u: FAZ, 21. 8. 1954.

*nisu napisali istorijsku knjigu o Aristotelu, ili o Kantu i Hegelu, nego su izneli teoriju dijalektičkog razvoja savremenog društva i pri tome mislili oslanjajući se na temelje marksističke tradicije. [...] Tako su prvi put počele da se dodiruju filozofske i političke teme.*²³ U dodatom uvodnom poglavlju, posvećenom "savremenoj kritici Hegela", Habermas se toliko intenzivno bavio Marksom, tim *jediniim begelijancem koji je bio genije*,²⁴ da je Rothaker, koji je u prvi mah disertaciju ocenio kao "egregia", kasnije – kada se pred Nemačkom fondacijom za istraživanje zalagao za asistentsku stipendiju za Habermasa – za proširenu verziju disertacije melanholično-rezigniranim tonom je rekao: "Ovako proširen rad pokazuje da se autor u ambisima marksističke dogmatike zadržao duže nego što je u početku bilo predviđeno".²⁵

Po završetku studija Habermas je ostao u Bonu i u prvo vreme je, pošto nije bilo prilike za posao na univerzitetu, radio kao novinar. *Bilo mi je dosta filozofije, a sociologija je bila zaista nova nauka i obećavala je da može objasniti dosta toga.* Kao i za ceo niz pripadnika te generacije, na primer Ralfa Darendorfa i Hajnriha Popica, i za Habermasa je recepcija Marksa bila povezana sa sociologijom industrijskog društva. U leto 1954. godine u listu Merkur objavio je prvu veliku raspravu: "Dijalektika racionalizacije. O pauperizmu u proizvodnji i potrošnji". U njoj je formulisao motiv koji će nadalje kod njega zauzimati centralnu poziciju. Ideja koja se u članku o Hajdegeru javila samo u naznakama – ideja o mogućnosti postojanja

---

²³ Intervju sa D. Horster / W. v. Reijen, nav. delo, str. 515 f.

²⁴ *Das Absolute und die Geschichte*, nav. delo, str. 74.

²⁵ Citirano u: H.-J. Dahms: *Positivismusstreit*, Frankfurt a. M. 1994, str. 372.

praktično-racionalističkog korektiva za tehnički napredak – sada je dobila svoje pojmovno uobličjenje u konceptu *socijalne racionalizacije*. *Zar nisu nauke o čoveku upravo dokazale da u velikim industrijskim preduzećima treba postaviti granice u pogledu tehničke i ekonomske organizacije kako bi prirodne i društvene snage dobile prostor da se i one razvijaju? Upućivanje na socijalnu racionalizaciju je stoga najpre restriktivno: naime, potrebno je u okviru organizacije koja napreduje izdvojiti jedno područje kako bi se dobio prostor za ono što se razvija autonomno a ne automatski.*²⁶ Habermas je kritički pristupio onome što je francuski sociolog Žorž Fridman video kao pozitivno. U domenu potrošnje ljudi učestvuju u podeli "viška" i uživaju u "savršenosti" produkta tehnički napredne proizvodnje. Fridman je takvu potrošnju tumačio kao kompenzaciju za gubitak zadovoljstva u proizvodnji, gubitak do koga je došlo zahvaljujući tehničkom napretku. Međutim, kaže Habermas, potrošnja, koja se hvali kao kompenzacija, nije ništa manje "otuđena" od proizvodnje. Koristeći jezik konzervativne kulturne kritike, Habermas kaže da kako se industrijski rad *sve više udaljava od predmeta, a veština, "inteligencije ruke", izumire, tako se i masovna potrošnja sve više udaljava od dobara – dobra masovne potrošnje su utoliko manje deo iskustva što je slabiji i kraći dodir sa samim stvarima.*²⁷ Socijalna racionalizacija se ne može predstaviti u kategorijama kompenzacije i nadoknade.

---

²⁶ "Die Dialektik der Rationalisierung. Vom Pauperismus in Produktion und Konsum", u: *Merkur*, avgust 1954; preštampano u: *Arbeit, Erkenntnis, Fortschritt, Aufsätze 1954-1970*, Amsterdam 1970, str. 13.

²⁷ Isto, str. 23.

I ovaj Habermasov tekst je privukao pažnju, i to na politički suprotstavljenim stranama. Helmut Šelski je bio organizator susreta mladih sociologa, o kojima je Habermas napisao izveštaj za Frankfurter Allgemeine Zeitung; osim toga je *Udžbenik i priručnik modernog učenja o društvu*, koji je Šelski napisao zajedno sa Arnoldom Gelenom, u tom izveštaju pozdravio kao *come back nemačke sociologije*; Šelski je potom u više navrata pominjao Habermasovu raspravu, a jednom i u bestselleru *Sociologija seksualnosti* koji je 1954. godine objavljen kao drugi tom *Rovoltove nemačke enciklopedije*. U predgovoru ove knjige obznanio je da usvaja program kontraprosvetiteljstva. Posle 1945. godine, Šelski je, za razliku od svojih učitelja Hansa Frejera i Arnolda Gelena, smatran za nekoga ko ne nosi teret prošlosti. Vrlo brzo je postao jedan od najuticajnijih nemačkih sociologa i naučnik koji pomaže kako kolegama iz nacionalsocijalističkog doba tako i mladim naraštajima sociologa, i zalaže se za nove, iz SAD preuzete empirijske istraživačke metode. Nekad je sociologija, upravo kao sociologija "trojke iz Lajpciga" (Šelski, Frejer, Gelen), verovala za sebe da je "znanje o onome što nastaje" (Frejer), a to što nastaje je videla kao narod i njegovo vođstvo, koji će zajedno razoriti sistem industrijskog društva; sada, međutim, ova struja preporučuje samo herojsko-rezignirano stajanje po strani u odnosu na ono što se dešava, a što se, na skoro marksistički zaoštren način, opisuje kao "otuđenje".

Habermasov tekst "Dijalektika racionalizacije" ostavio je utisak i na još neke. Adolf Frize, urednik rubrike feljtona u časopisu Handelsblatt, ponudio je Habermasu u jesen 1955. godine – tada su on i Ute Veleheft već bili venčani – da ga upozna sa Teodorom V. Adornom, koautorom *Dijalektike prosvetiteljstva*. Adorno je u međuvremenu postao direktor frankfurtskog Instituta za društveno is-

traživanje, zadužen za organizovanje delatnosti Instituta, ali istovremeno i univerzitetski profesor, i bio je jedan od retkih povratnika koji su uspeli da se etabliraju u akademskom svetu. Nakon kraće prepiske Habermas u decembru, *spreman da istog časa pređe na suprotnu stranu*, odlazi u Frankfurt da se predstavi Adornu. *Ja sam pročitao Dialektiku prosvetiteljstva i Adorno je imao utisak da su neke od njegovih (odnosno njihovih) ideja ušle u moj tekst o racionalizaciji. Moram priznati da ja nisam tako mislio dok sam pisao tekst. Ali možda ima nešto u tome – nikada o tome nisam vodio računa.*²⁸ Adorno je već odavno želeo da pored empiričara Ludviga fon Frideburga ima još jednog kandidata za habilitaciju koji bi mogao da predaje teorijsku sociologiju. *Iako to nije bio razgovor o nameštenju, na kraju smo se ipak dogovorili da treba da dodem. Mislim da Adorno tada nije bio u poziciji da nekog postavi bez dogovora sa Horkhajmerom.* Februara naredne godine Habermas je došao u Frankfurt i pola godine kasnije dobio stalno zaposlenje u Institutu.²⁹ Tako je

---

²⁸ "Life-forms, Morality and the Task of the Philosopher. Interview with P. Anderson and P. Dews, Starnberg, 3. 12. 1984", u: P. Dews (prir.): *Autonomy and Solidarity*, London 1986, str. 192 (autor preveo sa engleskog).

²⁹ Frankfurtski Institut za društveno istraživanje osnovao je 1924. godine Feliks Vajl, levičarski orijentisan jevrejski mecena. Institut je bio pripojen Univerzitetu ali od njega nezavisan i zamišljen kao mesto za marksističke diskusije i istraživanja koja nisu ideološki sputana i uska poput onih na univerzitetima i u okviru političkih partija. Kada je 1930. godine na čelo Instituta došao filozof sociologije Maks Horkhajmer počela je faza kritičke teorije društva i društvenog istraživanja. Vrhunac ove faze bio je u vreme kada je Institut bio u egzilu u SAD i kada su sa njim u manjoj ili većoj meri saradivali intelektualci koji su u vreme Tre-

Adorno, koji je i sam tek 1957. godine postao profesor, dobio svog prvog asistenta koji se bavi sociologijom – asistenta oduševljenog što je *dobio priliku da kombinuje Frankfurt i sociologiju*.³⁰

ćeg rajha proterani iz Nemačke – Horkhajmer, Adorno, Erih From, Valter Benjamin, Franc Nojman, Leo Levental, Oto Kirhajmer i drugi. Istorija Instituta, koji se krajem 1940-ih vratio u Frankfurt, ostala je uglavnom nepoznata ali u njoj leži objašnjenje za to što su se dve njegove vodeće ličnosti, Horkhajmer i Adorno, u postfašističkoj Nemačkoj potpuno očekivano oslanjale na marksističku i frejdističku tradiciju.

³⁰ Isto.

III

"UPLAŠIO SAM SE KADA ME JE MOJ PRIJATELJ APEL PRVI PUT JAVNO NAZVAO NEOMARKSISTOM"

1956-1961: Asistent-istraživač i kandidat za habilitaciju u Frankfurtu

Prvi utisak je bio da je on veoma neobičan, uzbudljiv i fascinantan: Adorno je, uprkos svom intelektualizmu avangardu činio živo prisutnom. U njegovoj blizini se osećao intelektualni napon. Prvi put smo imali utisak da imamo posla sa nečim što ne pripada prošlosti. Habermasa je Adorno fascinirao u intelektualnom smislu, a Adorno se s vremenom sve više ponosio svojim asistentom-istraživačem koji je tih godina sociologiju učio "on the job" ("na samom poslu, baveći se njome") i u isti mah bio njegov filozofski sagovornik. To je zaista bio odnos bez ikakve senke. Dolazilo je, naravno, do sukoba, ali on je bio mnogo stariji od mene. Uvek sam ga poštovao, čak bih smeo reći i voleo, a da nisam od njega bio zavisian. Nikada nisam bio njegov student. Drugima je uvek smetalo što nisam jedan od njihovih đaka, ali za moj odnos prema Adornu, i njegov prema meni, to je zaista bila srećna okolnost. Procvatu tog odnosa bez senke doprineo je, između ostalog, i to što je Adornova supruga Gretel Adorno, poznata kao osoba obično bladna srca, koja je tada takođe bila zaposlena u Institutu, od prvog trenutka

vrlo prijateljski prihvatila Habermasa, tog mladog intelektualca koji ju je podsećao na Valtera Benjamina.

U Frankfurtu je, pored Marksa, na fascinantan način bio prisutan i Frojd. Aleksander Mičerlih, hajdelberški profesor psihosomatske medicine i kodirektor Instituta za društvena istraživanja, organizovao je (zajedno sa Maksom Horkhajmerom) ciklus predavanja povodom stogodišnjice Frojdovog rođenja. Predavanja su se održavala tokom proleća i leta 1956. godine u Frankfurtu i Hajdelbergu. Habermas, koji se još uvek bavio i novinarstvom, nije propustio nijedno. Ciklus je završen predavanjima "Učenje o nagonima i slobodi" i "Ideja napretka u svetlu psihoanalize", koja je održao Herbert Markuze, jedini među predavačima koji nije bio analitičar. Markuze je do početka 1940-ih bio saradnik izmeštenog Instituta za društveno istraživanje, a od sredine 1950-ih radio je kao profesor filozofije i političkih nauka na Univerzitetu Brandeis u Bostonu. Godinu dana pre nego što je održao ova predavanja u Hajdelbergu objavio je filozofsku studiju o Frojdu *Eros i civilizacija*; predavanja su zapravo bili delovi te studije. U izveštaju za Frankfurter Allgemeine Zeitung, Habermas je jasno pokazao koliko je iznenađen i fasciniran time što je Markuze svoju dijagnozu vremena smestio u okvire neke vrste istorije spasa. *Danas je, zabvaljujući dijalektici napretka, objektivno moguća nerepresivna kultura "koja bi se mogla ostvariti sutra ili preksutra, ukoliko ljudi to konačno požele". Ova gotovo milenijaristička tvrdnja, mnogo bolje od razvučenih rasprava može da predoči kakvo je uzbuđenje, ali i sumnjičavost kod slušalaca uspelo da pobudi to kako je Markuze na čudnovat način preobrazio ranomarksističku filozofiju kada ju je povezao sa načelima Frojdovog učenja. Kako se nama činilo, cela konstrukcija se oslanjala na pojam nerepresivne sublimaci-*

je. Primeđbe su se nizale jedna za drugom, ali činilo se da ih Markuze očekuje i da je on o njima već ramišljao. Ipak, značajna je bila već sama njegova brabrost da u vremenu kakvo je naše sa osamnaestovekovnom neobuzdanošću oslobađa utopijsku energiju. Ako ništa drugo, Markuze je uspeo da i onima koji se najtvrdokornije opiru pokaže koliko se svi mi nesvesno prepuštamo konvencionalnoj rezignaciji, i koliko zapravo u vlastitim mislima potvrđujemo postojeće stanje stvari i ne pokušavajući da ga proverimo i pozivamo se na "pojam", na objektivne mogućnosti istorijskog razvoja.¹

Dijalektika prosvetiteljstva Adorna i Horkhajmera razotkrila je totalitet neistinitog, što je moglo da ljude učini nezainteresovanima za promene koje ne podrazumevaju promenu celine. Stoga je kritička teorija, ukoliko posmatramo njene indirektno posledice, praćena najpre nekom vrstom suzdržanosti i pasivnosti; tako je shvaćena i u Nemačkoj posle rata. Ona je [...] među nama mladima doprinela jaćanju političke rezignacije koja je počela da se širi nakon poraza opozicije na izborima za Bundestag 1953. godine.² Za razliku od Horkhajmera, Adorno je kontinuirano bio produktivan i on je u autentićnim delima moderne umetnosti video živu anarhističku nadu, i verovao je da bi ona iznenada mogla da se oslobodi konteksta koji generiše iluzije i da taj kontekst razori. Zato su Adornovi esejistićki radovi *elektrizirali*. Markuzeova predavanja su uspevala da utiću u istom pravcu. Markuze je verovao da postoji nagoniska dinamika koja u stadijumu kašnog kapitalizma u svakom trenutku može dovesti do pro-

---

¹ "Triebchicksal als politisches Schicksal", u: FAZ, 14. 7. 1956.

² *Protestbewegung und Hochschulreform*, Frankfurt a. M. 1970, str. 41.

dora zahteva za ostvarivanjem "novog čoveka". "Kritička teorija" u tom trenutku još nije postojala. Okruženje u koje se Habermas našao bilo je za njega inspirativno, ali se i dalje morao oslanjati na vlastite snage. Časopis *Zeitschrift für Sozialforschung* bio je konstitutivan element kritičke teorije kao interdisciplinarnog materijalizma u deceniji pre početka 1930-ih pa sve do početka 1940-ih godina; međutim, on je studentima i saradnicima bio teško dostupan, i to pre svega zato što je Horkhajmer to tako želeo. Verovatno je do ovog časopisa bilo teže doći nego do tekstova sa bonskih filozofskih seminara, inače problematičnih zbog rasističkih pasaža.

Dok je na Institutu za društveno istraživanje, pored ostalog, saradivao i na projektu koji se bavio univerzitetom i društvom, Habermas je doživeo još jedan uspeh u domenu publicistike. Hans Georg Gadamer, Hajdegerov učenik i čovek bez političke mrlje u biografiji, profesor filozofije koga su posle rata sovjetske okupacione snage unapredile do pozicije rektora na lajpciškom univerzitetu, kratak period je proveo u Frankfurtu a zatim postao profesor filozofije u Hajdelbergu. Tamo je 1953. godine pokrenuo *Philosophische Rundschau*, koji je dugo bio vodeći stručni časopis za filozofiju. Gadamer je od Habermasa zatražio da za taj časopis napiše obimniji prilog o Marksu. U eseju koji je tim povodom napisao, i koji nosi naslov "Pregled literature o filozofskoj diskusiji o Marksu i marksizmu", Habermas se pokazao kao pravi majstor u preobražavanju istoricističkog razumevanja sveta i hajdegerovske filozofije izvora u imanentnu kritiku. Autorima koji su se kritički odnosili prema političkoj i ideološkoj realnosti sovjetskog režima on je zamurio da zanemaruju marksističke izvore istorijskog materijalizma i da se sa izazovima staljinizma, u njegovom teorijskom i praktičnom vidu, suoča-

vaju na neodgovarajući način. Staljinizam se lažno poziva na izvorni marksizam i nudi se kao njegovo navodno ostvarenje. *Zadatak stroge filozofske diskusije o Marksizmu, diskusije koja se oslobodila prolaznih povoda i koja se okreće stvarnim osnovama, jeste da ozbiljno uzme smisao marksizma i da ga shvati kroz njegove preobražaje i izopačenja. To je namera sa kojom su napisani svi prilozi kojima se bavimo u nastavku. U ovoj recenziji će istorijskom materijalizmu biti omogućeno da u ključnim aspektima sam dođe do reči tako što ćemo ući u raspravu sa autorima, u meri u kojoj to njihove refleksije dopuštaju, i u raspravu protiv njih, u meri u kojoj to predmet njihove refleksije zahteva; a oni će, u skladu sa načelima imanentne kritike, morati sami da se brane sve dok to omogućavaju zaključci koji se iz njihovih tvrdnji mogu izvesti.*³

Ovakav pristup se dopao Gadameru. On je u knjizi *Istina i metoda*, na kojoj je tada radio, želeo da pokaže kako je tumačenje nekog teksta moguće samo ukoliko sebe vidimo kao njegovog adresata. Habermasov prilog je na Gadamera ostavio dubok utisak. "Bilo je jasno da se pozitivno odnosi prema osnovnim marksističkim idejama, ali da izbegava svaki politički sud i da želi da se ograniči samo na pojmovo istraživanje marksističke literature kojom se bavi. Zanimalo me kako je umeo da razdvoji te dve stvari i kako se prilagodio naučnom pristupu koji neguje naš časopis".⁴

---

³ "Zur philosophischen Diskussion um Marx und den Marxismus", u: *Philosophische Rundschau*, sveska 3-4, 1957; preštampano u: *Theorie und Praxis*, Neuweid u.a. 1963, str. 268 f.

⁴ "H.-G. Gadamer: Der Meister der Kommunikation. Die neue Rolle von Kritik und Urteilskraft nach den Weltkriegen: Ein Geburtstagsgruß an Jürgen Habermas", u: *Süddeutsche Zeitung*, 18. 6. 1999, str. 17.

Međutim, ovim tekstom nije bio zadivljen i Horkhajmer, koji je i dalje davao ton Institutu, iako se u međuvremenu preselio u Montanjolu u Švajcarskoj i izrazio želju da se penzionše. Habermasov tekst o Marksu ga je možda podsetio na istraživački program čiji je nacrt napravio početkom 1930-ih godina, kad je bio profesor socijalne filozofije, upravnik Instituta za društveno istraživanje i izdavač časopisa *Zeitschrift für Sozialforschung*. Ali, ono što je ostavilo pozitivan utisak na Gadamera na Horkhajmera je delovalo gotovo kao provokacija, jer je on u tom trenutku već iza sebe imao dug period u kome se protivio ne samo objavljivanju svojih tekstova iz 1930-ih godina, nego i ponovnom objavljivanju *Dijalektike prosvetiteljstva*. Godinu dana nakon pojavljivanja Habermasovog teksta pokušao je da iz Montanjole, u jednom dugačkom pismu Adornu, objasni šta to on ima protiv Habermasovog teksta i protiv samog Habermasa. Ako neko svoju filozofiju najavljuje kao prolog za eksperiment revolucije i poziva se na radove stare preko stotinu godina, u kojima se kaže da je buržoazija kriva za pojavu krajnjeg siromaštva, to bi moglo biti simpatično da se radi o nekom kandidatu za habilitaciju koji ovo iznosi na nekom seminaru. "Da, raduje me što u novom filozofskom naraštaju ovde imamo ne samo mlade hajdegerijance, egzistencijaliste i pozitiviste nego, za razliku od situacije na Istoku, gde je iskorenjena svaka misao koja nije konformistička, i mlade koji pokazuju neslaganje i samosvojnost. Ali trenutno je H. kod nas na Institutu za društveno istraživanje, a ja od naših asistenata očekujem da pokažu minimum odgovornosti, čak i kada se oglašavaju u časopisima na koje mi nemamo nikakav uticaj".⁵ Re-

---

⁵ "Horkheimer – Adorno, 27. 9. 1958", u: Horkheimer, *Gesammelte Schriften*, tom 18, Frankfurt a. M. 1996, str. 443.

volucija je bilo više nego dovoljno. Danas treba braniti "ostatke građanske civilizacije".

Reagujući na uvod koji je Habermas napisao za zbornik studentskih radova u izdanju Instituta – koji je kasnije objavljen pod naslovom *Student i politika* – Horkhajmer je na kraju rekao da je tim tekstom nezadovoljan zato što se u njemu iznose "po smislu sasvim slične teze [...] kao one u časopisu Philosophische Rundschau, i dodao da samo zahvaljujući Adornu u ovom tekstu umesto reči "revolucija" stoji "prerastanje formalne demokratije u materijalnu, i liberalne u socijalnu". Dopuštajući sebi da ono što oseća izrazi s malo humora, napisao je Adornu: "Dozvolite da napravimo korak ka ukidanju postojećeg stanja i da ga prijateljski navedemo da svoju filozofiju negde drugde prevaziđe i ostvari".⁶

Habermas je u to vreme prelazio put od konzervativno obojene kritike otuđenja do radikalno demokratski intonirane kritike depolitizovane javnosti. U uvodu za zbornik *Student i politika* već se pozivao na uticajnu raspravu Wolfganga Abendrota "O pojmu demokratske i socijalne pravne države u Ustavu Savezne Republike Nemačke". Ovu raspravu Abendrot je 1953. godine hteo da pročita na Susretima stručnjaka za ustavno pravo u Bonu, gde je trebalo da nastupi zajedno sa konzervativno orijentisanim Ernstom Forsthoфом, ali mu nije dozvoljeno da to učini. Habermas je usvojio poziciju koju Abendrot tu zastupa. Ideju demokratije može da zadovolji samo socijalna demokratija u kojoj je prevaziđena podela na političku vladavinu i prividno privatnu reprodukciju života, i u kojoj je narod suveren između ostalog i u pogledu osnova svoje materijalne egzistencije, te je tako zagarantovana kako ravno-

---

⁶ Isto, str. 447.

merna raspodela šansi za političko učestvovanje tako i širenje pravne sigurnosti na sva područja društva. To je bio prvi Habermasov pokušaj da, odbijajući postojeće alternative i njihove komplementarne nedostatke i jednostranosti, naznači konture treće mogućnosti, oslobođene tih nedostataka, te da pokaže plauzibilnost njenog odnosa sa realnošću. Anketa među frankfurtskim studentima je pokazala da među njima jedva da postoji demokratski potencijal u smislu želje za angažmanom koji bi doveo do ostvarenja socijalne demokratije; manje od deset procenata onih koji su se izjasnili kao zainteresovani za ovu vrstu angažmana nisu spadali među kandidate za karijeru unutar društvene i političke elite.

Doduše, na fakultetima je bilo političkih akcija koje su bile radikalno demokratske i kritički nastrojene prema kapitalizmu. Na primer, dok je Habermas bio asistent u Frankfurtu su organizovani javni protesti protiv nuklearnog naoružanja u nemačkoj vojsci. Kancelar Konrad Adenauer je rekao da uvođenje taktičkog nuklearnog naoružanja nije "ništa drugo do dalje razvijanje artiljerije". Reagujući na to, osamnaest uglednih nemačkih atomskih fizičara, takozvana "Getingenska osamnaestorica", na inicijativu Karla Fridriha fon Vajcekera objavilo je manifest u kome su javno pozvali na odbijanje svake saradnje u procesu nuklearnog naoružavanja za koje su se u tom trenutku zalagali ministar odbrane Franc Jozef Štraus i Adenauer. Prvi štrajkovi i protesti su počeli marta 1958. godine, kada se većina u Bundestagu izjasnila za naoružavanje nuklearnim oružjem u okviru NATO-a. Hiljade studenata i docenata je štrajkovalo 20. maja. U Frankfurtu na Majni 400 demonstranata je učestvovalo u tihom maršu do centra starog grada. Tamo je pred više od hiljadu prisutnih govorio, pored predstavnika sindikata Valtera Fabijana, i profesora Ernsta Frenkela i Frica Hana, i jedan asistent

na Institutu za društvena istraživanja: Jürgen Habermas. Mesec dana kasnije Habermasov tekst "Nemir je prva građanska dužnost" objavile su frankfurtske studentske novine *Diskus*. On je trebalo da bude protivteža tekstu objavljenom u istom broju, čiji je autor bio Franc Bem, frankfurtski profesor i poslanik Hrišćansko-demokratske unije (CDU) u Bundestagu i predsednik Upravnog odbora Instituta za društveno istraživanje. Bem je demonstrantima prebacivao da pokušavaju da stvore osećaj panike, da zajedno sa raznim diktatorima i izrabljivačima naroda rade protiv Zapada, da vrše "klasnu agitaciju" protiv Hrišćansko-demokratske unije, da "varvarizuju političku diskusiju i podrivaju ustav" i time pripremaju put za novi nacionalsocijalizam. Habermas je, s druge strane, branio protest koji je, po njegovom mišljenju, bio usmeren protiv *državnika koji nas zastupaju* i tvrdio je da je protest reakcija na činjenicu da u Saveznoj Republici Nemačkoj ne postoji *predstavnička demokratija u klasičnom smislu. Da imamo predstavničku demokratiju u klasičnom smislu, onda bi izbori za najviše predstavničko telo bili izbori a ne prikriveni plebiscit kakav smo imali, budući da smo se zahvaljujući tehničarima za propagandu iz CDU, 15. septembra opredeljivali u vezi sa jednom osobom, kao što danas treba da iskažemo svoju volju u vezi samo sa jednom stvari – i to stvari koja je u vreme izbora namerno prećutana.*⁷

Habermas se i dalje odlično razumeo sa Adornom. *Bio je u Institutu i radio. Onda se popeo kod nas gore. Moram nešto da Vam pročitam. Onda je pročitao tri stranice. Hteo je da ga odmah pohvalimo. Šta kažete na to? Sve mi je bilo jasno, ali pošto mi uopšte nije stalo da ga hvalim, uvukao sam ga u razgovor. Da, to je argument, go-*

---

⁷ "Unruhe erste Bürgerpflicht", u: *diskus*, Jun 1958. str. 2.

spodine Adorno. Dakle, Vi tako mislite, da, da. I onda se dalje o tome vodila rasprava.

Ipak, poslednju reč u Institutu i dalje je imao neko drugi. Kako je Habermas sve manje bio u stanju da nepri-
strasno posmatra nemačku akademsku scenu tako su se i smanjivale šanse da ostvari karijeru u Frankfurtu. Septem-
bra 1959. godine u Frankfurter Allgemeine Zeitung-u ob-
javljen je njegov drugi tekst o Hajdegeru: "Veliki uticaj. Opaska jednog hroničara povodom sedamdesetog rođen-
dana Martina Hajdegera". Pokazavši izuzetan smisao za uočavanje kontinuiteta u promenama, on je sada prona-
šao upadljive paralele između duhovne biografije Hajde-
gera i biografija nekih drugih istaknutih pripadnika njegove generacije. Hajdeger je napravio "zaokret" od analitike egzistencije ka istoriji bitka, čiji bi "čuvar" čovek trebalo da bude. *Gotfrid Ben ide putanjom od odgajanja novog nemačkog čoveka do izražajnog sveta umetnosti kao čiste forme, to jest do "poricanja istorije"; Ernst Jinger ide od potpune mobilizacije radnika do skrivene slobode šetača kroz šumu, koji smatra da je nezavisan od "onoga što je u prvom planu, i što je tehničko-političke prirode, kao i od pregrupisavanja koja su za to vezana". Čak i kod jednog Karla Šmita se može zapaziti slično povlačenje i odu-
stajanje od angažmana, sublimiranje prvobitnih pozicija sve dok ne stigne do više ravni koja istovremeno na neki način lebdi iznad svega ostalog.*⁸ Kada takvi mislioci i pe-
snici jednom raskinu sa ideologijom koja slavi narod i za-
jednicu, postaje vidljivo koliko su zapravo nedruštveni i asocijalni. U jezičkom gestu Hajdegera kao pisca Haber-

---

⁸ "Die große Wirkung. Eine chronistische Anmerkung zu Martin Heideggers 70. Geburtstag", u: FAZ, 26. 9. 1959; preštampano u: *Philosophisch-politische Profile*, nav. delo, str. 78.

mas nalazi nešto odbojno. Čitaocze Hajdeger sada pre upućuje na neprobodne staze nego što pokušava da sačuva ono što ljude povezuje u razgovoru. (...) *Komunikacija ne spada među osnovne vrednosti ove filozofije*.⁹ To je u skladu sa kritikom koju je Hana Arent, oslanjajući se na ideju Karla Jaspersa da se egzistencija ostvaruje samo u komunikaciji, uputila Hajdegerovoj zapravo monologijski koncipiranoj ideji autentičnosti i njegovom jednostranom gledanju na javnost kao na područje bezbednosti.

U međuvremenu je Horkhajmer pregledao probni primerak zbornika *Student i politika* i oštre kritike uputio ne samo Habermasovom uvodu, nego i "neretko neodgovornom tretiranju empirijskog materijala", tvrdeći da su "procene koje se iznose pristrasne".¹⁰ Adorno je, u odbranu uključenih saradnika i načina na koji je građa uobličena u ovoj knjizi, rekao da je Habermasov uvodni tekst "dragulj u poređenju sa ostalim" i da nas sadržaj tog teksta upućuje, više nego ijedan drugi za koji Adorno zna, u problematiku današnje političke scene; zatim da istraživanje sprovedeno u Frankfurtu omogućava da se dođe i do pozitivnih i do negativnih zaključaka i da su saradnici u tim istraživanjima pokušali da učine upravo ono što su njih dvojica, Horkhajmer i on, Adorno, od njih uvek tražili – naime da "teorijske motive, koje su od nas dobili, povežu, makar privremeno i na nezadovoljavajući način, sa empirijskim svedočanstvima".¹¹ Horkhajmer je međutim ostao čvrst i nije dozvolio da se

---

⁹ Nav. delo, str. 73.

¹⁰ Horkhajmer krajem avgusta 1959. godine o probnom primerku izdanja "Student i politika", citirano u: R. Wiggershaus, *Die Frankfurter Schule*, München 1986, str. 615.

¹¹ Adorno i Horkhajmer, 15. 3. 1960, citirano u: Wiggershaus, nav. delo, str. 616.

knjiga pojavi ni u ediciji "Frankfurtski prilozi sociologiji", ni ti uopšte u okviru izdanja Instituta.

No, nije on samo u tom pogledu ostao nefleksibilan i sprovodio svoju volju. Habermas je želeo da kod Adorna habilitira istraživanjem o strukturnoj i funkcionalnoj promeni građanske javnosti. Ali u leto 1959. godine Horkhajmer je zahtevao da Habermas preuzme još jedan projekat u Institutu. U tom trenutku, dok mu se supruga pripremala za nastavnički poziv i čekala drugo dete, Habermasu se činilo neprihvatljivim da još tri godine radi na Institutu pre nego što habilitira. Ponudio je ostavku i Horkhajmer je ostavku odmah prihvatio. Za Habermasa je to bila nesumnjiva potvrda njegove slutnje da Horkhajmer ima nešto protiv njega.

U toj situaciji je na kraju došao na ideju da se okrene Volkangu Abendrotu u Marburgu, koji je tada bio jedini jasno socijalistički orijentisan profesor na zapadnonemačkim univerzitetima i jedini se otvoreno izjašnjavao za marksizam. Abendrot je od početka bio "politički sumnjiv" i 1933. godine mu je, po brzom postupku, neposredno pred polaganje drugog državnog ispita, zabranjeno da se bavi pravom. Zbog sudelovanja u organizacijama koje su pružale otpor režimu on je 1937. godine osuđen na četiri godine prevaspitavanja a zatim sa kaznenom jedinicom Vermahta poslat u Grčku. Tamo je prebegao grčkim partizanima, da bi na kraju završio kao britanski ratni zarobljenik. Kao ratni zarobljenik u Londonu Abendrot je 1946. godine stupio u SPD, nadajući se da će ona ponovo postati socijalističko-marksistička partija. Kada je pušten iz zarobljeništva, otišao je u Marburg, gde mu fakultet nije dozvolio da nastavi akademsku karijeru sa obrazloženjem da nije položio drugi državni ispit, onaj na koji mu za vreme nacionalsocijalizma nije dozvoljeno da pristupi. Konačno mu je 1951. godine stigao poziv da dođe u Marburg, i to zato što je SPD želeo da

napravi ravnotežu na katedri za političku filozofiju, gde su u tom trenutku predavala dva profesora iz CDU.

Za razliku od Horkhajmera, Abendrot je pokazao razumevanje za buntovnog mladića kada je u pismu užem partijskom vrhu SPD-a, zalažući se za Socijalistički nemački studentski savez, napisao: "Mladi drugovi mogu da uče samo na sopstvenim greškama. Ako ih vaspitavamo da svaki svoj korak preplašeno procenjuju u skladu s tim hoće li se to dopasti partijskom vođstvu i da li je u skladu sa namerama Saveza, onda doprinosimo – svesno ili nesvesno – onom konformizmu koji za političku demokratiju uopšte, a naročito za razvoj socijalističkog pokreta, predstavlja najveću opasnost. Upravo najbolji mladi drugovi (...) moraju proći kroz period u kome su skloni prividno radikalnim formulacijama i stoga ne mogu izbeći ni odgovarajuće pogreške u svom držanju. Ako ih zbog toga isključimo iz organizacija socijalističkog pokreta, onda ih nesumnjivo guramo u ruke staljinista."¹²

Habermas se, dakle, okrenuo tom *partizanskom profesoru u zemlji onih koji su dobrovoljno sarađivali sa nacistima*. Na vrlo neuobičajeno pitanje postavljeno preko telefona, pitanje da li bi mogao kod njega da habilitira, Abendrot je Habermasu odgovorio na sebi svojstven način, pokazujući svoju nepotkupljivost: (...) *rekao je da će odlučiti kada pročita rad, i da nije potrebno da se mi pre toga upoznajemo*.¹³ Abendrot ga je prihvatio kao habi-

---

¹² "Brief an Erich Ollenhauer u. a., 30. 5. 1959", citirano prema F.-M. Balzer et al., *Wolfgang Abendroth. Wissenschaftlicher Politiker*, Opladen 2001, str. 30 f.

¹³ "Wolfgang Abendroth in der Bundesrepublik", u: *Düsseldorfer Debatte* 12, 1985, citirano prema: F.-M. Balzer et al, nav. delo, str. 169.

litanta na osnovu prve verzije teksta, a Gadamer mu je pomogao da dobije stipendiju Nemačke fondacije za istraživanje. Tako je Habermas, ne prekidajući kontakt sa Institutom za društveno istraživanje, mogao da nastavi pisanje habilitacijskog rada.

Abendrot je Habermasu bio važan zato što mu je omogućio da nastavi akademsku karijeru bez pravljenja konformističkih ustupaka i bez izlaganja ponižavajućim situacijama, i da vodi diskusije u atmosferi koja je drugačija od izveštačene atmosfere u Frankfurtu. Pored toga, za Habermasa je on bio naročito važan i kao marksista koji se za poziciju pravnika ne bori zato što veruje da se socijalizam može uvesti pravnim sredstvima nego zato što bavljenje pravom vidi kao pretpostavku za stvaranje situacije u kojoj je moguće zastupati socijalističko stanovište i zalagati se za radikalne reforme. *Stalno mi se činilo da nam nedostaje odgovarajuća marksistička teorija*, kaže danas Habermas sećajući se perioda u kome se formirao. Ni ortodokсни marksisti niti austromarksisti nisu mu bili od pomoći kada je trebalo sebi da objasni zašto je uvođenje demokratije nakon 1945. godine doživeo kao presudan zaokret nabolje. *Krajem pedesetih godina Wolfgang Abendrot je za mene bio izuzetno značajan. On je bio otelovljenje mnogo toga. Ali je, između ostalog, bio i stručnjak za ustavno pravo, a reformističke komponente prava su me fascinirale, a pre svega Abendrotovo tumačenje ljudskih prava i države blagostanja.*¹⁴

U svom habilitacionom radu "Strukturna promena javnosti" Habermasu je cilj bio da u formacijama javnog mnjenja, koje su u svakoj epohi različite, pronade norma-

---

¹⁴ "Life-forms, Morality and the Task of the Philosopher", nav. delo, str. 193.

tivan potencijal. Istovremeno je pratio i razvoj ideja i realna istorijska dešavanja. Kantovu ideju javne upotrebe uma je shvatio kao nemački filozofski pandan procesu koji se najjasnije i najranije odigrao u Engleskoj i Francuskoj, procesu napredovanja i preobražavanja literarne javnosti u javnost koja politički deluje. Kroz kritičko usvajanje filozofije i umetnosti publika uči da sebe vidi kao instancu koja dolazi do vlastitih sudova i nazora. Oni joj nisu unapred dati, ali imaju svoj oslonac u nečemu što je više od individualnih sklonosti i ubeđenja. Formiranje sudova u domenu pogleda na svet i u pitanjima umetnosti pokazuje se kao škola za racionalno prosuđivanje putem *raisonnement* publike koja napušta bezbedne privatne odnose i suprotstavlja se skrivenom delovanju apsolutističke države. Stoga principu javnosti treba poveriti da isključi svaku drugu *silu i vlast* osim onih koje proizlaze iz argumenata i, najzad, iz boljih argumenata. Činilo se da je taj princip moguće uopštiti. *Po samoj svojoj ideji, "vladavina" javnosti je poredak u kome se vladavina kao takva rastaće: veritas non auctoritas facit legem.*¹⁵

Jedna od teza iz Habermasovog istraživanja strukturnih promena u javnom mnjenju bila je otrežnjujuća. On je rekonstruisao istorijski razvoj građanske javnosti i pokazao da je javnost, i pre nego što se javila u svom negrađanskom vidu (to jest pre nego što je *citoyen-a* istisnuo *bourgeois*), stalno iznova ostajala bez moći i to upravo zato što su privreda i državna uprava izmicale kontroli. Međutim, javnost je ipak nudila kritičko merilo pomoću koga se može uopšteno praviti razlika između onog što svetlost jav-

---

¹⁵ *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Neuweid u. a. 1965, str. 95.

nosti (u smislu javnog rezonovanja) načelno obasjava, i onoga što je kadro da izmakne proveriti od strane javnosti. Habermas je najubedljiviji kada to merilo prikazuje pozivajući se na razlikovanje između mnjenja i javnog mnjenja, odnosno između ličnog mišljenja (koje neko iznosi) i mišljenja koje je prošlo kroz rešeto javne rasprave. *Javnost je, prema svojoj ideji, princip demokratije ne samo zato što u principu svakome daje jednake šanse da iznese svoje lične sklonosti, želje i uverenja – svoje opinions. Javnost zaista postoji samo u meri u kojoj se lična mnjenja mogu putem rezonovanja u javnosti izgraditi do pravog javnog mnjenja – do opinion publique. Jemstvo da je javnost svima dostupna razumemo samo kao pretpostavku jemstva istinitosti za tvrdnje i odgovore koji su ipak podložni i zakonima logike.*¹⁶

Bilo je autora koji su govorili da ćemo doći do dijagnoze da građanska javnost nestaje ako kao kriterijum upotrebimo princip argumentovane javne diskusije. Još dvadesetih godina je Karl Šmit pisao o "strašnom slomu iluzija" koji je pogodio "veru u javnost u kojoj se diskutuje", te tako i ideju javnosti koja bi mogla ukinuti moć "prazne i ništavne formalnosti" kakva uistinu vlada u parlamentarnom životu.¹⁷ U posleratno vreme Šelski je, na primer, u uvodu za nemačko džepno izdanje knjige Dejvida Rismana *Usamljena gomila*, pozdravio elemente "potrošačkog držanja u domenu politike" kao dobrodošao nagoveštaj "epohe u kojoj će doći do nove društvene stabilizacije".¹⁸ Upravo u slučaju

---

¹⁶ Isto, str. 239.

¹⁷ C. Schmitt, *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*, Berlin 1979, str. 63.

¹⁸ D. Riesman u. a., *Die einsame Masse*, sa uvodom H. Šelskog, Reinbek 1965, str. 63.

Nemačke takvo držanje je navodno reakcija na ranije političke mobilizacije, reakcija koja bi trebalo da deluje smirujuće.

Tome nasuprot, Habermasova *Strukturna promena javnosti* je ponudila, s jedne strane, *ofanzivno tumačenje ustava, tumačenje iz ugla socijalne države i pod uticajem reformistički orijentisanog Abendrota*,¹⁹ a, s druge strane, tu je Habermas pokušao da sebi i drugima jasno kaže *kako su u nemački politički sistem ugrađene slabosti koje mogu biti opasne*.²⁰ Knjiga je nastala između dvaju izbora za Bundestag – trećih izbora 1957. godine, na kojima se činilo da se učvrstio odnos snaga pet prema tri između birača opredeljenih za hrišćanske demokrate i socijaldemokrate, i izbora u septembru 1961. godine, na kojima je CDU/CSU izgubio apsolutnu većinu a SPD prešao granicu od 35 procenata. Ubrzo posle ovih drugih izbora, u specijalnom izdanju časopisa *Magnum* pojavio se Habermasov članak u kome on aktuelnu situaciju tumači kao još jedan korak u procesu raspadanja građanske javnosti. Članak je zaključio upozorenjem na opasnosti nestabilne demokratije, u kojoj dodatne garancije koje daje socijalna država predstavljaju kompenzaciju (i čije razmere zavise od trenutnih odnosa snaga) za depolitizaciju izborne borbe i procesa odlučivanja na izborima.²¹

Ova vrsta strahovanja kod predstavnika mlađe generacije u pogledu nove nemačke demokratije u skladu je sa

---

¹⁹ "Interview mit Angelo Bolaffi (1988)", u: *Die nachbolende Revolution*, Frankfurt a. M. 1990, str. 24.

²⁰ Intervju sa D. Horster / W. v. Reijen, nav. delo, str. 517.

²¹ "Die Bundesrepublik – eine Wahlmonarchie?", u: *magnum*, posebna sveska *Wober-Wobin. Bilanz der Bundesrepublik*, Köln 1961, str. 29.

onim što je Adorno u jesen 1959. godine u izlaganju pred Savetom za koordinaciju hrišćansko-jevrejske saradnje naveo kao objašnjenje zašto nacionalsocijalizam opstaje i u demokratiji: "Ekonomski poredak i, prema njegovom modelu, u velikoj meri i ekonomska organizacija, čine većinu građana zavisnim od onoga što je dato. Tako je bilo i ranije. Stvara se uverenje da se u onome što je dato ništa ne može promeniti i zato većina ostaje nezrela. [...] oni moraju ukinuti upravo onu autonomnu subjektivnost na koju se ideja demokratije poziva [...]".²² Znak upozorenja je bio kada su se veče pred Božić 1959. godine u sinagogi u Kelnu pojavili kukasti krst i antijevrejske poruke – među kojim i poruka "Nemci traže: Jevreji napolje" – posle čega je usledio talas sličnih antisemitskih ispada.

Te 1959. godine Habermas se priključio projektu severnonemačkog radija i nizu portreta iz nemačko-jevrejske duhovne istorije, koji su u okviru tog projekta bili predstavljeni, dodao prilog pod naslovom "Nemački idealizam jevrejskih filozofa". S oklevanjem se prihvatio tog posla i nije hteo da *pravi ni najmanju razliku između Jevreja i nejevreja, jevrejskog i nejevrejskog, pa makar i samo po imenu*.²³ Jer jedino takva vrsta pristupa, smatrao je, jeste pokazivanje zahvalnosti za to što više ne postoji ona kulturna i duhovna provincijalizacija u koju je Nemačku odveo nacionalsocijalizam. *Tek krajem pedesetih godina su usvojene tradicije prosvetiteljstva i radikalne moderne u svom punom obi-*

---

²² "Th. W. Adorno: Das bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit", u: isti autor, *Eingriffe*, Frankfurt a. M. 1963, str. 139.

²³ "Der deutsche Idealismus der jüdischen Philosophen", u: Thilo Koch (prir.), *Porträts deutsch-jüdischer Geistesgeschichte*, Köln 1961, str. 123; ponovo objavljeno u: *Philosophisch-politische Profile*, nav. delo, str. 62.

*mu – ali tada su usvojene s manje rezervi nego ikada ranije u nemačkoj istoriji. Osim toga, takav pomak teško da bi bio zamisliv da nije bilo inicijative – koja je u vreme emigracije bila ugušena, te je stoga sada utoliko produktivnija – da nije bilo izuzetnog intelektualnog uticaja današnje generacije nemačko-jevrejskih naučnika, filozofa, umetnika koji su se posle svega vratili u Nemačku, bilo lično bilo kroz svoje spise i dela.*²⁴

Habermas je predgovor za svoj habilitacioni rad napisao na kraju, a to je bilo u jesen 1961. godine, kada je već počela faza njegove karijere u kojoj je veliki broj održanih predavanja i objavljenih tekstova jasno svedočilo da je on neobično produktivan naučnik i publicista, čiji ugled, kako se čini, nezaustavljivo raste. Ipak, društvenu klimu, u kojoj je tako uspešno delovao, on je doživljavao kao *klimu socijalne i političke restauracije, klimu koja je bila takva da sam se uplašio kada me je moj prijatelj Apel prvi put javno nazvao neomarksistom.*²⁵

---

²⁴ Intervju sa G. Freudenthal, nav. delo, str. 470.

²⁵ Intervju sa D. Horster/W. v. Reijen, nav. delo, str. 516.

IV

"ZA MENE NIKADA NIJE POSTOJALO NEŠTO POPUT 'BURŽOASKE NAUKE'"

1961-1964: Vanredni profesor filozofije u Hajdelbergu

"To je bilo vrlo teško sprovesti (...). Levit je po svaku cenu želeo Apela a ja sam mu rekao: ne, ja bih radije nekoga ko radi ono što mi ne umemo. Apel je već tada bio vrlo poznat, on je ozbiljan čovek, i Rothakerov učenik, kao i Habermas, i bilo je sasvim logično da njega pozovemo; ali ja sam se tada opirao i jako se zalagao za Habermasa. A bilo je tu još nešto; (...) preko oca i nekih poznanika (...) saznao sam da je moguće pozvati nekog direktno, čak i pre habilitacije; tako je bilo tada sa svim dobrim nastavnicima. Dakle, borio sam se (...)"¹ Još u dubokoj starosti Hans Georg Gadamer se sećao kako je bio oduševljen "crvenim" Rothakerovim učenikom Habermasom, koji je tako dobro umeo da pravi razliku između logičke argumentacije i zauzimanja političkog stava. Nije bilo mnogo pripadnika novog filozofskog naraštaja, ali Gadamer je uspeo da za sebe u Hajdelbergu obezbedi upravo onog među njima koga je smatrao najzanimljivijim, i onda ga je pritiskao da što pre završi habilitaciju. Tako je Habermas sa trideset i

---

¹ H.-G. Gadamer, *Die Lektion des Jahrhunderts. Ein Interview von Riccardi Dottori*, Münster 2001, str. 88 ff.

dve godine postao vanredni profesor filozofije i u univerzitetski život stupio mnogo pre nego što je mislio da će moći.

Posle pet godina provedenih u Frankfurtu na Majni, vreme u Hajdelbergu mu je delovalo kao povratak u prošlost za koju je verovao da je ostala iza njega. Gadamer je u Hajdelbergu ponovo dobio ono što je imao ranije u svojoj karijeri, kada je bio u Brezlau i Lajpcigu, a čega u metropoli na Majni nije bilo: uvažavanje profesorskog autoriteta. Habermas je na to gledao s pomešanim osećanjima. *Te prve godine proveli smo u zaštitničkoj senci Gadamera i Karla Levita i to nas je uvelo u sada već nestali svet starog nemačkog univerziteta. Rektor se tamo još birao, i njegovo ime mlade kolege su mogle da čuju tek nekoliko minuta pre samog proglašenja. Jedan od običaja na tom starom filozofskom fakultetu [...] bile su i obavezne zvanične posete nedeljom ujutro. Bile su raskošne i sociološki poučne. Na taj način smo se upoznali sa šarmom života naučnika koji se kreću u uskom krugu, životom koji svoj koren vuče još iz slavnog vremena istorijskih dubovnih nauka.*²

I Gadamer i Levit su bili Hajdegerovi učenici. Prijateljstvo između njih dvojice se nastavilo i nakon što su završili studije i postali docenti na Univerzitetu u Marburgu, i bez prekida trajalo već osamnaest godina u trenutku kada je zbog ostrakizma i diskriminacije "polujevrejin" Levit bio prisiljen da napusti Nemačku; posle mnogo godina provedenih u Italiji, Japanu i Americi, njegov egzil se završio 1952. godine, kada je, pre svega na nagovor Gadamera, prihvatio

---

² "Homage an Hans-Georg Gadamer. Er erforschte 'Wahrheit und Methode' der philosophischen Erkenntnis – am 11. februar wird er 100", u: *Der Tagesspiegel*, 1. 2. 2000.

mesto profesora filozofije u Hajdelbergu. Levit je u to vreme bio poznat po knjigama *Od Hegela do Ničea* i *Svetska povest i događanje spasa* (nemačko izdanje knjige koju je 1949. godine objavio u izbeglištvu u Americi pod naslovom *Meaning in History*). Obe ove filozofsko-istorijske studije, usmerene na kritiku savremenog doba, stižu do iste dijagnoze: na Zapadu je okretanje od misaone kontemplacije kosmosa i usvajanje predstave o istoričnosti čoveka, dovelo do pokretanja procesa samorazorne radikalizacije; u tom procesu radikalizacije zanemarena je čovekova konačnost i to je dovelo do zastranjivanja i udaljavanja od realnosti u čovekovim pokušajima da se realizuje smisao.³ Habermas je ovu tezu formulisao na sledeći način: *u moderno doba je došlo do stoičkog povlačenja istorijske svesti, te su tako danas kulise izmenjene u odnosu na antiku i čovek je stavljen pred velike nove izazove.*

Gadamer je tek 1961. godine objavio knjigu koja je pobudila šire interesovanje javnosti, a na kraju mu donela i veliki publicitet. Bila je to *Istina i metoda*. Polazeći od rehabilitacije umetnosti kao specifičnog načina spoznaje i kao dokaza o relevantnosti vannaučnog iskustva, Gadamer stiže do određenja duhovnih nauka u kome se kaže da one počivaju na razumevanju kako estetskih i istorijskih, tako i religijskih i političkih iskustava. U isti mah stiže i do filozofske hermeneutike, u kojoj, kada je reč o celini ljudskog iskustva sveta i o praksi života, nema razlike između metoda u prirodnim i metoda u duhovnim naukama. Filozofska hermeneutika postavlja sledeće pitanje: kako je moguće razumeti "dešavanje koje je s onu stranu onoga

---

³ "Karl Löwiths stoischer Rückzug vom historischen Bewußtsein", u: *Merkur*, Nr. 184, 1963; ponovo objavljeno u *Philosophisch-politische Profile*, nav. delo, str. 195.

što hoćemo i činimo"?⁴ Filozofska hermeneutika je zapravo dovodenje do svesti toga da čovekov tu-bitak nije ništa drugo do razumevajući bitak-u-svetu, i ona u istoričnosti, to jest u uslovljenosti datim vremenom i predrasudama, ne vidi ograničenja i iskrivljenja nego uslove mogućnosti za iskustvo sveta i razumevanje sveta. U "svesti koja ima svoju istoriju delovanja i uticaja" (i sebe shvata kao deo jedne istorije delovanja), "stapanje horizonata" prošlog vremena, kakvo je recimo dato u nekom istorijskom tekstu, i sadašnjeg vremena, to jeste vremena u kome tumačimo dati tekst, omogućava reflektovano usvajanje onoga što je nasleđeno. Jezik omogućava takvo stapanje, stapanje koje otvara put za um koji grabi kroz istoriju. Jezik je "središnja tačka u kojoj se događa razumevanje sagovornika i sporazumevanje o stvari".⁵

Za Habermasa je Gadamerova filozofska hermeneutika u jednom naročitom smislu bila most. *Odatle sam mogao da gledam na bonsku obalu, sa koje sam se u Frankfurtu otisnuo, iako nikada zapravo nisam prekinuo kontakt sa prijateljem Karl-Otom Apelom*⁶ – *odatle sam gledao na Humbolta, Diltaja i Hajdegera sa Rothakerovih semi-*

---

⁴ H.-G. Gadamer, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Tübingen 1965, str. XIV.

⁵ Isto, str. 361.

⁶ Moj prijatelj Apel me je svojevremeno nagovorio da proučavam Pirsu, a onda i Mida i Djuia. Od početka sam smatrao da je američki pragmatizam, uz marksizam i Kjerkegora, treći produktivan odgovor na Hegela, takoreći neka vrsta radikalno demokratskog ogranka mladohegelijanstva. Otad se oslanjam na američku varijantu filozofije praksisa kada je potrebno izaći na kraj sa demokratsko-teorijskim slabostima marksizma. Ta moja okrenutost pragmatizmu je između ostalog bila i osnova za kasnije prijateljstvo sa Dikom Bernstinom (Jirgen Habermas, 1985. godine).

nara. Istovremeno mi je taj most otvorio pogled na drugu obalu, onu ka kojoj sam stremio.⁷ Ta druga obala je za Habermasa, teoretičara koji filozofsko-sociološki pristupa javnosti, imala nejasne obrise jedne komunikacione teorije društva. *Knjiga Istina i metoda mi je u tom trenutku poslužila kao vodič u traganju za tim kako bi društvene nauke mogle da hermeneutički objasne svoju vlastitu praksu. Istina i metoda, i upravo objavljena Filozofska istraživanja Ludviga Vitgenštajna podstakli su me na razmišljanje koje se pomalo nezgrapno opisuje kao "lingvistički zaokret kritičke teorije društva".*⁸ Iako nisu mnogo razgovarali o stručnim stvarima, bilo je očigledno da između Gadamera i Habermasa postoji uzajamno uvažavanje. To je postalo vidljivo kada je Habermas u dodatku časopisa Philosophische Rundschau objavio rad, napisan na Gadamerov podsticaj, pod naslovom "O logici društvenih nauka". Tu je on Gadamerov hermeneutički pristup naveo kao pretposlednji stupanj u refleksivnom napretku unutar metodološkog samorazumevanja društvenih nauka. Nakon tog stupnja sledi još samo rasprava o univerzalističkoj pretenziji hermeneutike, rasprava koja se zapravo nikada ne može okončati.

Levit se 1953. godine knjigom *Hajdeger – mislilac u oskudnom vremenu* upustio u javnu kritiku svog učitelja, dok je Gadamer dosledno izbegavao da to učini. Posle rata se energično i istrajno zalagao za rehabilitaciju Hajdegera i često mu se javljao. Zahvaljujući toj Gadamerovoj lojalnosti prema svom nekadašnjem profesoru, i Habermas je jednom bio kod Hajdegera. *Prisustvovao sam jednom Hajdegerovom seminaru u velikoj dnevnoj sobi sa*

---

⁷ *Hommage an Hans-Georg Gadamer*, nav. delo.

⁸ Isto.

dvokrilnim vratima u Bergštrase 148. Nisam bio impresioniran – i to je ostao jedini susret (tokom koga nisam progovorio ni reč) sa tim starim gospodinom koji je nastupao pomalo autoritarno. Gadamer mi je narednog dana rekao sa vidnim žaljenjem: "Šteta što niste upoznali Hajdegera u vreme dok je bio veliki". Jednom prilikom je i Herbert Markuze rekao nešto slično.⁹

Ubrzo po dolasku u Hajdelberg Habermas je, međutim, upoznao jednog drugog kolegu koji je, za razliku od Hajdegera, zaista osetio koliko neprijatno može biti naučniku protiv koga se urote njegove kolege (ovog puta kolege sa medicinskog fakulteta) zato što veruju da ih je izneverio i zato što ga smatraju autsajderom. Reč je o Aleksanderu Mičerlihu, koga je Habermas sreo na ciklusu predavanja povodom stogodišnjice Frojdovog rođenja. Mičerlih je bio protivnik nacističkog režima i posle rata je radio kao docent na hajdelberškom univerzitetu. Na poziv Lekarske komore i uz saglasnost medicinskih fakulteta bio je posmatrač na prvim dodatnim Nirnberškim procesima, na kojima se sudilo lekarima, i o toj temi je sakupljao dokumente da bi na kraju bio i jedan od priređivača zbirke *Nauka bez ljudskosti* (kasnije izdanje nosi naslov *Medicina bez ljudskosti*). Zbog toga je karijeru u medicini bio prinuđen da završi i pre nego što ju je počeo. Čak ni 1973. godine kolege lekari mu nisu dali da govori na otvaranju Nemačkog kongresa internista, jer su prisutni internisti zapretili da će, ako on bude govorio, napustiti salu.

Mičerlih je 1960. godine postao vanredni profesor psihosomatske medicine u Hajdelbergu i istovremeno direktor novoosnovanog Instituta "Sigmund Frojd" u Frankfurtu. On se zainteresovao za mladića koji mu je privukao pažnju

---

⁹ Isto.

objavljivanjem niza priloga o nemačko-jevrejskoj duhovnoj istoriji i pozvao ga je u posetu. Tako je počelo Habermasovo prijateljstvo sa ovim značajnim predstavnikom psihoanalize u posleratnoj Nemačkoj, starijim od njega dvadeset i jednu godinu. Zahvaljujući poznanstvu s njim i njegovom ženom Margeritom, takođe psihoanalitičarkom, Habermasu se *otvorio ceo jedan novi svet. U tom svetu*, rekao je Habermas 1982. godine u govoru na Mičerlihovoj sahrani, *povezani su bili velika društvenost i kultura – Aleksander je, na primer, bio kolekcionar koji je mnogo znao o modernom slikarstvu – sa svakodnevnim humanizmom neizveštacene a opet refleksivne komunikacije, sa empatijom, ljubaznošću, sa prijateljstvom koje se nudi nenametljivo*.¹⁰

Kada je 1963. godine objavljena Mičerlihova ambiciozno zamišljena studija *Na putu ka društvu bez oca*, u kojoj on nudi dijagnozu savremenog trenutka, Habermas ju je pozdravio kao *psihanalitičku konstrukciju napretka*. To je bila prva u nizu vrlo uspešnih knjiga u kojima je lekar, profesor i prosvetitelj Mičerlih objasnio uzajaman uticaj individualnih i kolektivnih težnji i patologije. Pojam "društva bez oca" on je preuzeo od Paula Federna, koji je 1919. godine, tragajući za objašnjenjem zašto nije uspeo pokret koji se borio za to da vlast preuzmu (radnički) saveti zaključio da su "pokreti koji se pozivaju na bratstvo među ljudima do sada propadali zato što odrastanje u porodici priprema samo za patrijarhalno društvo".¹¹ Kako je izgubljena moćna

---

¹⁰ "In memoriam Alexander Mitscherlich", u: *Psyche*, decembar 1983, str. 1063.

¹¹ P. Federn, *Zur Psychologie der Revolution: Die vaterlose Gesellschaft*, Wien 1919; ponovo objavljeno u: H. Dahmer (prir.), *Analytische Sozialpsychologie*, prvi tom, Frankfurt a. M. 1980, str. 76.

instanca vezivanja za oca tako je nestalo i sve što je zahvaljujući tom vezivanju bilo funkcionalno, pa je nastupilo vreme u kome su ljudi postali izuzetno agresivni i manje spremni da jedni drugima priskoče u pomoć, a ne vreme u kome, kako su to optimisti očekivali, neće više biti sukoba i ratova. Habermasa je impresioniralo to kako je Mičerlih na osnovu proučavanja sukoba između, s jedne strane, praksi vaspitanja i praksi vladavine u uzdrmanom patrijarhalnom društvu i, s druge strane, objektivno potrebnog jačanja kritičke svesti, zaključio da će "sociogenetski proces evolucije" pre ili kasnije dovesti do morala koji doprinosi povećanju osećanja odgovornosti u Ja, a ne istrajavanju u vršenju naloge koje iznosi nad-Ja, ili ukratko: do morala koji vaspitava za punoletstvo. On je smatrao da Mičerliha sociopsihološka dijagnoza savremenog trenutka govori o *jednom stupnju [...] u emancipaciji celog društva*.¹² Istovremeno ga je impresioniralo i to što je Mičerlih aktuelizovao Frojdovu psihoanalizu posredstvom *analitički orijentisane socijalne psihologije drugog stupnja*. Ta socijalna psihologija o *Frojdovom učenju razmišlja u sklopu poslednjeg uobličjenja paternalističkog društva i upravo zahvaljujući tome uspeva da sačuva stare kategorije i upotrebi ih za razumevanje izmenjenih društvenih struktura i njima odgovarajućih nagonско-dinamičkih obrazaca sukoba u individualnom razvoju*.¹³

Mladi hajdelberški profesor Habermas ostao je u kontaktu sa socijalističkim krugovima i u frankfurtskom miljeu. Kada je *preko noći* postao profesor, bio mu je potreban asistent i jedan frankfurtski poznanik mu je skrenuo

---

¹² "Eine pschychoanalytische Konstruktion des Fortschritts", u: *Philosophisch-politische Profile*, nav. delo, str. 181.

¹³ Isto, str. 183.

pažnju na pet godina mlađeg Oskara Negta, aktivnog u sindikatima i tadašnjoj socijaldemokratskoj organizaciji u visokom obrazovanju, Socijalističkom nemačkom studentskom savezu (SDS). Osim toga, Negt je bio Adornov učenik i na redu za napredovanje. Habermas sa njim *od početka nije imao mnogo toga zajedničkog*, ali je Negt upravo zato postao *veoma dobar kritički element u ipak dosta staroakademsom svetu u Hajdelbergu*.¹⁴

Ono što se tih godina počelo dešavati u SDS moralo je biti zanimljivo glasaču SPD-a, saradniku u zborniku *Student i politika*, autoru *Javnog mnjenja* i mladom fakultetskom nastavniku. Kada je u Bad Godesbergu 1959. godine SPD usvojila novi program, ona je pokazala da sebe više ne vidi kao partiju radnika i objavila da će u budućnosti biti narodnjačka partija. U isto vreme su na čelo studentskog SDS došli ljudi koji na tu organizaciju nisu gledali kao na odskočnu dasku za partijsku karijeru nego kao na šansu za socijalistički angažovan teorijski rad i za političku praksu koja se na njega oslanja. Oni nisu bili spremni da zaokret u Godesbergu prihvate bez kritike. Kada je vođstvo SPD-a podržalo novoosnovani Socijaldemokratski visokoškolski savez (SHB), koji je bez zadržke prihvatio program iz Godesberga, Abendrot i drugi, a među njima i Habermas u Frankfurtu, oktobra 1961. godine osnovali su

---

¹⁴ Mislim da me je uzeo za asistenta (što je u to vreme bila zaista privilegija) zbog predstave koju je o meni tada imao – da sam ja izuzetno tvrdoglav predstavnik marksističke ortodoksije. Ali ta "ortodoksija" treba da je, naravno, argumentima potkrepljena i ne može se jednostavno definisati. Sećam se situacija u kojima sam bio sklon da napustim marksističku poziciju, a on me je skoro hrabrio da ne odustajem, da se držim marksizma i da svoje fantazije usmerim ka nekim boljim marksističkim obrazloženjima (Oskar Negt, 1989. godine).

Socijalističko društvo prijatelja, podržavalaca i nekadašnjih članova SDS-a. Istog meseca je SDS objavio i programski spis "Visoke škole u demokratiji", u kome se, između ostalog, na vidljiv način koriste i Habermasove ideje. Ubrzo je vrh Socijalističke partije saopštio da je članstvo u SDS-u i Društvu podržavalaca nespojivo sa članstvom u njihovoj partiji. Tako je isključena mogućnost kritičke javnosti unutar SPD-a, dakle upravo ono što je Habermas u *Javnom mnjenju* istakao kao skoro jedinu stvarnu šansa za demokratiju.

Na te prve znake novog tipa aktivizma Habermas je odmah reagovao odlučnim ukazivanjem na to šta mora biti minimalan prostor za delovanje studenata. U tekstu o ulozi političkih studentskih grupa, objavljenom u jesen 1962. godine, rekao je da podsticanje studenata da se bave politikom ne sme da se svede na provokacije zbog kojih će se studenti aktivirati. *Ministra Šlitera je trebalo srušiti zato što rektori i dekani nisu radili ono što im je posao. Protesti protiv nuklearnog naoružanja ostali su bez odjeka zato što se SPD povukao sa pozornice. Ali: političko samorazumevanje i političko prosvjećivanje, i kada se sprovodi bez prekida, rezultira samo sporadičnim političkim delovanjem, a može se dogoditi i da delovanje potpuno izostane.* Studentima se, međutim, mora priznati učestvovanje u oblikovanju univerziteta u čiji su životni proces uključeni, učestvovanje u izgradnji volje u političkim partijama, u kojima su oni novi akademski naraštaji.¹⁵ Ali šta činiti kada im je to onemogućeno?

Tokom kratkog hajdelberškog perioda, Habermas se u novim publicističkim radovima publici predstavio pre sve-

---

¹⁵ "Diskutieren – was sonst?", u: *4 Daten*, 1962; preštampano u: *Protestbewegung und Hochschulreform*, nav. delo, str. 88.

ga kao borac na Adornovoj strani, kao borac za kritičku sociologiju.¹⁶ U to vreme je u samorazumevanju društvenih nauka preovladavala analitička teorija nauke, u čijoj osnovi je bila ideja da za sve nauke postoji jedan zajednički naučni program. "Kritički racionalista" Karl Popper, kritičar logičkog empirizma i neopozitivizma, smatra da su kritika i falibilizam ključni principi naučnog napretka. Nauke se trude da kroz kritičku diskusiju i pokušaje opovrgavanja sačuvaju rešenja do kojih su došle, ali nije na njima da dođu do rezultata koji bi se mogli smatrati konačnim. "Kritički teoretičar" Teodor Adorno je, međutim, tražio da se uvažava dijalektička kategorija totaliteta i raznoliki tipovi iskustva i da se to učini bez ikakvih restrikcija. Sukob između ova dva stanovišta postao je produktivan tek kada se u diskusiju uključio Habermas. Njemu su, na jednoj strani, bila bliska oba shvatanja (oba stigla iz emigracije), dakle, i analitička teorija nauke i kritička teorija. Na drugoj strani, njegova filozofska socijalizacija se odvijala u znaku hermeneutike, koja se bez prekida razvijala i u vre-

---

¹⁶ U "sukobu oko pozitivizma" šezdesetih godina, koji se odvijao između Teodora Adorna i Karla Popera, ali i između Jürgena Habermasa i Hansa Alberta, reč je bila o sudaru između "kritičkog racionalizma" i "kritičke teorije". Sukob se ticao kako teorije saznanja tako i teorije društva. Prema stanovištu kritičkih racionalista, razvoj nauka i razvoj društva su otvoreni procesi, oni nude teorije koje nemaju pretenziju da budu konačna rešenja i koje realnost može da opovrgne, a iz grešaka takvih teorija moguće je učiti. Tome nasuprot, kritička teorija želi da uz pomoć šire shvaćenog pojma znanja zahvati društveni totalitet i ona zadatak društvenog istraživanja, za razliku od istraživanja prirode, vidi u tome što će ono dovesti do osvešćenog delanja koje samo sebe determiniše.

me nacionalsocijalizma, a osim toga je, preko prijatelja Apela, upoznao i američki pragmatizam.

Stoga je Habermas u kritici kritičkog racionalizma mogao da nastupi istovremeno i imanentno i ofanzivno. Nauka ne može da prema svetu koji je čovek izgradio nastupi ona ko nezainteresovano kako, sa mnogo uspeha, nastupa u egzaktnim prirodnim naukama. Kad je reč o društvu, ona mora da se odrekne *pretpostavke kako između analitičkih instrumenata i analiziranih podataka postoji samo spoljašnji i slučajan odnos, dok od takve pretpostavke slobodno može krenuti kada je reč o odnosu tehničkog raspolaganja predmetnim i opredmećenim procesima. Jedino kad na taj način postupe, društvene nauke se mogu osloboditi iluzije koja ima mnogo praktičnih posledica, iluzije da je naučna kontrola društvenih područja, praćena uspešnom emancipacijom od prisile vezane za prirodu, u istoriji moguća na isti način i upotrebom istih sredstava kao što je to slučaj u naučno produkovanoj moći tehničkog raspolaganja stvarima.*¹⁷ Iz toga sledi da onaj ko stoji na poziciji da društvo treba istraživati naučno, koristeći iste one tehničke posmatranja i utvrđivanja činjenica koje se koriste u prirodnim naukama, taj ne može ostvariti cilj emancipacije od stega koje se javljaju u društvu. Onaj ko se, poput Popera, čvrsto drži teorije istine koja kaže da je istina korespondencija, i u naučnim teorijama vidi pokušaje približavanja stvarnosti, a stvarnost vidi kao sačinjenu od činjenica, taj neće biti u stanju da vidi kako u spoznaji postoji tehnički interes; taj teh-

---

¹⁷ "Analytische Wissenschaftstheorie und Dialektik. Ein Nachtrag zur Kontroverse zwischen Popper und Adorno", u: *Zeugnisse. Theodor W. Adorno zum 60. Geburtstag. Im Auftrag des Instituts für Sozialforschung*, priredio Max Horkheimer, Frankfurt a. M. 1963, str. 501.

nički interes stoji u osnovi sistema empirijsko-analičkog istraživanja i konstituše se tek na osnovu činjenica. Ovaj pravač Habermasove kritike, delom usmerene i protiv Popera, doveo je dotle da tekst, u kome se nadovezuje na raspravu sa Hansom Albertom, dobije veoma oštar naslov: "Protiv pozitivistički raspolućenog racionalizma". Naime, Habermas se tu suprotstavlja racionalizmu koji smatra da nije moguće da područstvljene individue dostignu racionalno prowećenje o samima sebi i o ciljevima sopstvenog delovanja.

U zahtevu za *obubvatnom racionalnošću* Habermas se, na jednoj strani, oslanjao na razmišljanje vezano za istoriju ljudskog roda i antropologiju: *Područstvljene individue (...) mogu svoju egzistenciju da putem procesa prilagodavanja prirodnom okruženju, i naknadnog prilagodavanja sistemu društvenog rada, obezbede samo u meri u kojoj to prilagodavanje obezbeduje razmenu materija sa prirodom posredstvom krajnje osetljive ravnoteže između individua. Materijalni uslovi preživljavanja su najdublje isprepleteni sa uslovima koji su potpuno duhovne prirode, a organska ravnoteža je najdublje povezana sa poremećenom ravnotežom između odvajanja i spajanja, ravnotežom u kojoj se identitet svakog pojedinog Ja gradi kroz komunikaciju sa drugim.*¹⁸ Habermas je nameravao da antropologiju jezičkog delanja, kakva postoji kod Hane Arent, spoji sa antropologijom svrhovitog delanja, koju je razvio Arnold Gelen, te da od tog spoja napravi osnovu za rekonstruisanje istorijskog materijalizma.

---

¹⁸ "Gegen einen positivistisch halbierten Rationalismus", u: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1965; zajedno sa jednim ranijim tekstom ponovo objavljeno u: Th. W. Adorno et al: *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*, Darmstadt u. a. 1972, str. 263.

Jürgen Habermas i Teodor M. Adorno u Hajdelbergu.
April 1964. godine.

Na drugoj strani, on se pozivao i na iskustvo jedne druge dimenzije, naime dimenzije obuhvatne racionalnosti, u kojoj su već zajedno, ili se pak okupljaju, momenti sadržani u činjenicama i standardima, dakle momenti inače podjeljeni na deskriptivne i normativne. U *prirodnoj hermeneutici običnog jezika obuhvatna racionalnost je [...] još takoreći od samog početka na delu*, dakle tu je već na delu ista ona obuhvatna racionalnost koja *u naukama tek mora da se ponovo uspostavi, i to putem kritičkog pretresanja međusobno razdvojenih momenata – to jest for-*

*malizovanog jezika i objektiviziranih iskustava.*¹⁹ Ovo je bio jedan rani pokušaj da se odredi medijum u kome su strukturno smešteni procesi samorefleksije i jedne specifične forme racionalizacije. Za Habermasa su animoziteti – kao što se najbolje vidi u načinu na koji je učestvovao u "sukobu oko pozitivizma" – uvek koraci u procesu učenja. U tom procesu učenja centralni motivi su uvek ili dodatno rasvetljavani ili je dolazilo do zaokreta, premeštanja težišta, pregrupisanja ili promene pravca.

Petnaesti nemački Dani sociologa, održani od 28. do 30. aprila 1964. godine, bili su za Habermasa neka vrsta oprostaja od Hajdelberga i vremena koje je u njemu proveo. Pošto su održani na stotu godišnjicu rođenja Maksa Vebera, tema je glasila: "Maks Veber i sociologija danas". Adorno, kao novi predsedavajući Nemačkog društva za sociologiju, održao je pozdravni govor na zvaničnom prijemu u Kraljevoj dvorani hajdelberškog dvorca. Horkhajmer je moderirao diskusiju o uvodnom referatu Talkota Parsonsa "Nezavisnost od vrednosti i objektivnost". Habermas je učestvovao u toj diskusiji sa jednim unapred dobro pripremljenim prilogom. Na završnoj plenarnoj sesiji Markuze je održao predavanje pod naslovom "Industrijalizacija i kapitalizam", u kome je tvrdio da je tehnika "uvek istorijsko-društveni projekt" i da je moguća "kvalitativno drugačija racionalnost" u kojoj bi se tehnički um preobrazio u tehniku oslobađanja.²⁰ Posle Markuzeovog izlaganja odjeknuo je neobično jak aplauz, a onda je krenula lavina kritičkih komentara. Habermas je rekao da je Markuze

---

¹⁹ Isto, str. 260.

²⁰ O. Stammer (ur.): *Max Weber und die Soziologie heute. Verhandlungen des 15. deutschen Soziologentages*. Tübingen 1965, str. 179 f.

opet uspeo da ga iznenadi, ovog puta idejom o tehničkoj racionalnosti koja nije potpuno stopljena sa vladavinom. Rothaker je primetio da su prirodne nauke po svom karakteru vezane za interese, ali da se to ne vidi na prvi pogled zato što interesi za ovladavanje prirodom imaju svoju specifičnu težinu i stabilnost; takođe, autori *Dijalektike prosvetiteljstva* su, polazeći od svoje radikalno kritičke perspektive, tvrdili da nije moguće da postoji tehnika koja bi bila oslobođena odnosa sa vladavinom.

Mnogo pre ovog skupa nemačkih sociologa u Hajdelbergu Habermas je prihvatio poziv da bude naslednik Horkhajmera na katedri za filozofiju i sociologiju u Frankfurtu. Nakon što to mesto nije prihvatio Ojgen Fink, koji je svojevremeno bio lični asistent Edmunda Huserla i jedan od malobrojnih filozofa koji su ostali nekonformisti u vreme nacionalsocijalizma, Horkhajmer i Adorno su učinili sve što je bilo u njihovoj moći da Habermas, koji je dobio poziv i za Berlin i za jednu katedru u Hajdelbergu, postane Horkhajmerov naslednik.

V

"IZUZETNA OSETLJIVOST ZA NEISTINITOST VAŽEĆIH LEGITIMACIJA"

1964-1971: Profesor filozofije i sociologije u Frankfurtu

"Jürgen Habermas bi zaista mogao postati neko ko neprestano i ozbiljno uznemirava. [...] Habermasov stil mišljenja je opušten zato što se on oslanja na snagu argumenata, kod njega nema resantimana i provokacije smišljene da se izazove polemika. Zbog toga on može da ponovo oživi već odavno zakopane mogućnosti mišljenja." Ove reči se nalaze na koricama prve zbirke Habermasovih članaka, objavljene u izdavačkoj kući Luthershand. Uzete su iz prikaza Habermasove knjige *Teorija i praksa* koju je Klaus Benke napisao za zapadnonemački radio. Benke je bio dalekovidiji nego što je i sam mogao da nasluti – i u pogledu tvrdnje da će Habermas "uznemiravati" i u pogledu predviđanja da će to raditi "neprestano". Ono što je kasnije sam Habermas rekao opisujući Mičerlihovu ulogu pokazuje u stvari kako je od samog početka on sebe razumeo i kakve su mu namere bile, to jest da je težio tome da bude onaj koji se suprotstavlja, a ne onaj koji stoji po strani, da bude učesnik koji razmišlja o događajima, a ne posmatrač sa odstojanja, da bude

radikalni reformator, a ne prorok koji se samo zgražava nad onim što se dešava.

Kada je dobio poziv da preuzme Horkhajmerovo mesto na katedri za filozofiju i sociologiju, Habermas je tražio četiri asistenta: dva za filozofiju i dva za sociologiju. Za Institut za društveno istraživanje više formalno nije bio vezan. Kada je sredinom šezdesetih godina osetio da je nastupilo vreme u kome će sociologija doživeti procvat, tražio je, pod pretnjom da će se povući ukoliko ne dobije pozitivan odgovor, hitno uvođenje i treće sociološke katedre na Filozofskom fakultetu, i to da ona bude čisto sociološka. To se konkretno svodilo na zahtev da Ludvig fon Frideburg, koji je nekada bio na čelu odseka za empirijska istraživanja na Institutu za društveno istraživanje, i koji je 1962. godine otišao u Berlin, bude pozvan nazad u Frankfurt. To se i dogodilo 1966. godine, kada je Frideburgu ispunjena želja da dobije dobro opremljen sociološki seminar.

U leto 1965. godine Habermas je, preuzimajući Horkhajmerovu katedru, održao pristupno predavanje pod naslovom "Saznanje i interes". Temu kojom se tu bavio poznao je još preko Rothakera, Maksa Šelera, Hansa Frejera i upravo Horkhajmera. Habermas je sebe svesno smestio u tradiciju kritičke teorije frankfurtske provenijencije i rekao da je posle gotovo jedne generacije ponovo na red došlo pitanje razdvajanja tradicionalne od kritičke teorije, pitanje kojem je Horkhajmer posvetio jedno od svojih najznačajnijih istraživanja, tekst "Tradicionalna i kritička teorija" iz 1937. godine, objavljen u Zeitschrift für Sozialforschung. Horkhajmer je u svoje vreme razlikovao dve vrste teorije, povezane sa dva različita stava u odnosu na svet. Tradicionalna teorija registruje činjenice i iznosi predviđanja, i zapravo je manifestacija svesti za koju je vladajuća

društvena praksa nešto prirodno dato i samorazumljivo, a građani mogu, u najboljem slučaju, pokušati da na toj vladajućoj društvenoj praksi poprave samo poneku pojedinačnu lošu stranu. Horkhajmer je kao suprotnost takvom tipu teorijskog stava naveo "subjekte kritičkog držanja", dakle subjekte koji društvenu celinu u njenom aktuelnom uobličanju shvataju kao svet koji je u mnogo obuhvatnijem smislu proizvod čoveka nego što je to priroda, ali ga ipak ne doživljavaju i ne shvataju "kao svoj, nego kao svet koji je delo kapitala".¹ Kritičko držanje je "zainteresovano" za "emancipaciju" od "tupe forme egzistiranja" i zahvaljujući toj zainteresovanosti može da uoči tendencije koje vode ka "promeni celine".² Već se Horkhajmer suočio sa problemom da "interes za ukidanje klasne vladavine", koji predstavlja "materijalistički sadržaj idealističkog pojma uma", može biti u suprotnosti sa nazorima "koji već vladaju kod onih koji su eksploatisani".³ Međutim, u to vreme se činilo da je dijalektika proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa nešto samorazumljivo i da ona trajno obezbeđuje latentnu pogonsku snagu koja vodi u pravcu revolucije.

Habermas je svoje pristupno predavanje održao u vreme "zlatnog doba" kapitalizma (izraz Erika Hobsboma), i to u Nemačkoj koja je bila privredno čudo. Doduše, Nemačka nije postala ono što je Šelski pedesetih godina dijagnostifikovao kao "nivelirano društvo srednje klase", ali se ipak činilo da je u znaku privrednog rasta, državnog sistema socijalne zaštite i kulturne integracije klasna borba definitivno i konačno okončana, i to zahvaljujući posredo-

---

¹ M. Horkheimer: "Traditionelle und kritische Theorie", u: *Zeitschrift für Sozialforschung*, sveska 2, 1937, str. 262.

² Isto, str. 263.

³ Isto, str. 160.

vanju korporacija u rešavanju sukoba oko raspodele u priredi. U takvim uslovima, smatrao je Habermas, kritička teorija mora tek da se potvrdi u domenu nauke. To je sredinom šezdesetih godina značilo sledeće: da se potvrdi na polju aktuelnih naučno-teorijskih sukobljavanja. I tokom ovog drugog perioda provedenog u Frankfurtu Habermasa je i dalje pokretalo ono što ga je ranije navelo da se uključi u "sukob oko pozitivizma" – želeo je da na teoriji spoznaje utemelji kritičku teoriju društva.

Taj pokušaj Habermas iznosi u stilu koji je naglašeno trezven, on se oslanja na suočavanje argumenata, a svoje centralne misli iznosi kao teze. U isti mah pribegava postupku koji je posle za njega postao karakterističan, to jest tradiciji prilazi na kritičko-hermeneutički način – nadovezuje se na određene teorijske postavke prethodnika koji, kako Habermas veruje, zbog pogrešnog razumevanja samih sebe, ili zbog promašenih ključnih pojmova, nisu mogli da svoje misli pravilno razviju, ali to je sada moguće korigovati.

Habermas je za polaznu tačku svog pristupnog predavanja odabrao raspravu Edmunda Huserla iz 1936. godine pod naslovom "Križa evropskih nauka i transcendentna filozofija". On je, dakle, otišao dalje nazad u prošlost, u vreme pre Hajdegera i Rothakera, i nadovezao se na ovog jevrejskog filozofa zainteresovanog za um orijentisan prema životu. Habermas smatra da Huserl s pravom kritikuje objektivistički privid usled koga nauke vide iskrivljen prikaz suštine zakonito strukturiranih činjenica, dok konstitucija tih činjenica ostaje prikrivena. Taj privid ne dopušta da do ljudske svesti dopre isprepletenost koja postoji između spoznaje, na jednoj, i interesa sveta života, na drugoj strani. Međutim, Habermas veruje da Huserl greši u svom ubeđenju da je fenomenologija, budući da je svesna te ispreplete-

nosti, od nje i oslobođena, te da je ona čista teorija koja u doba krize može da posluži kao orijentacija u delanju. Velika tradicija istorije ideja kaže da je teorija posmatranje uzornog kosmičkog poretka i da zadovoljava potrebu za emancipovanjem od interesnih sklopova prakse, prakse koja je nepostojana, vođena samo slučajnošću, i u koju čoveka upliću nagoni i afekti. Teorija može biti delotvorna samo ako istisne taj interes za ukidanjem interesa.

*Stoga se vraćamo Huserlovoj kritici objektivizma nauka. Ali sada se taj motiv okreće protiv Huserla. Pretpostavljamo da postoji nepriznata povezanost spoznaje i interesa – ne zato što su se nauke odvojile od klasičnog pojma teorije, nego zato što se nisu od njega potpuno oslobodile.*⁴ Ako do svesti dovedemo isprepletenost spoznaje sa interesima sveta života nećemo time nauke ogoliti, i nećemo učiniti da filozofija ponovo postane čista teorija koja ima moć da nas orijentiše u delanju. Naprotiv, ta svest će konačno obezbediti primereno samorazumevanje nauka i omogućiti im da postanu sile koje orijentišu u delanju.

*Moguće je dokazati da u svakoj od tri kategorije procesa istraživanja postoji jedan specifičan sklop logičko-metodičkih pravila i interesa koji vode spoznaju. To treba da dokaže kritička teorija nauke koja ne upada u zamke pozitivizma. U pristupu empirijsko-analitičkih nauka postoji tehnički spoznajni interes, u pristupu istorijsko-hermeneutičkih nauka praktičan a u pristupu kritički orijentisanih nauka emancipatorski spoznajni interes koji, kao što smo videli, nepriznat leži već i u osnovi tradicionalnih teorija.*⁵

---

⁴ "Erkenntnis und Interesse", u: *Technik und Wissenschaft als Ideologie*, Frankfurt a. M. 1968, str. 154.

⁵ Isto, str. 155.

Tako glasi ključna teza. Veliki deo njene ubedljivosti potiče od toga što je povezana sa teorijom čija je tema istorija ljudskog roda. Tako je nastala istorijska spoznajna antropologija koja povezuje Kantovu transcendentálnu filozofiju i Darvinovu teoriju evolucije, Gelenovu filozofsku antropologiju (u koju je, između ostalog, integrisan rad Čarlsa Sandersa Pirsá) i Hajdegerovu analizu tu-bitka (koja se shvata kao analiza sveta života), analitičku teoriju nauke i istraživanja ponašanja. *Odnos prema tehničkom raspolaganju, prema životno-praktičnom sporazumevanju i emancipaciji od prisile izrasle iz prirode leži [...] u specifičnim gledištima koja nam tek omogućavaju da zabavimo realnost kao takvu. Kada pojmimo nepreglednost tih transcendentálnih granica mogućeg shvatanja sveta, onda posredstvom nas jedan deo prirode dobija autonomiju u okviru prirode.*⁶

U nastavku je Habermas na malom prostoru razvio niz teza koje nude obris složenog programa i jasno poručuju: ovde je reč o dugoročnom projektu koji će biti razrađen i dalje razvijan, projektu koji desublimaciju uma povezuje sa razotkrivanjem jednog dela postojećeg uma, o obradi aktuelnih specijálnih problema uz izgradnju vlastite veoma sofisticirane teorije. Bez obzira da li svoj koncept društva zasniva na teoriji saznanja, teoriji jezika ili teoriji komunikacije, Habermas uvek sebe upoređuje sa levim mladohegelijancem Marksom, koga vodi namera da *zabteva oslobađanje potencijala uma koji je zatvoren u formama društvene reprodukcije.*⁷

---

⁶ Isto, str. 160.

⁷ "Replik auf Einwände", u: *Vorstudie und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt a. M. 1984, str. 479.

Scena na koju je Habermas stupio sredinom šezdesetih godina, i onda značajno doprineo njenom uobličenju, u ponekim aspektima je podsećala na frankfurtski duhovni život koji je doživio procvat krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina dvadesetog veka. Tu je bio filozofski seminar i Institut za društveno istraživanje sa Adornom kao najistaknutijom figurom. Adorno je sredinom šezdesetih godina postao slavna ličnost i atrakcija, njegova predavanja gotovo da su bila društveni događaj. Zatim, tu je bio i Institut Sigmund Frojd sa Aleksanderom Mičerlihom na čelu, čija su dela imala široku publiku. Izdavačka kuća Suhrkamp, osnovana 1963. godine, pokrenula je 1964. godine ediciju "Kursbuch", čiji je urednik bio Hans Magnus Encensberger. Njen direktor, Zigfrid Unzeld, ponudio je Habermasu, dok je ovaj još bio u Hajdelbergu, da uređuje ediciju "Theorie". Osim toga, Frankfurt je bio i sedište važnih, manje ili više levih sindikata kao što su IG Metall i IG Druck und Papier. Postojala je i radio-stanica pokrajine Hesena, koju su konzervativci kasnije nazvali "Crveni radio", na kojoj su i frankfurtski intelektualci često dobijali priliku da govore, a od značaja je bilo i to što je Frankfurt u blizini Visbadena, glavnog grada Hesena, pokrajine kojom je od 1950. godine upravljao kabinet socijaldemokratskog premijera Georga-Augusta Cina. I konačno, ali ne i najmanje važno, tu je i SDS, čiji je frankfurtski ogranak po broju članova bio manji samo od berlinskog, a po nivou teorijske diskusije je mogao u najmanju ruku da se s njim meri.

Iz berlinskog SDS-a je došao prvi Habermasov asistent za sociologiju, Klaus Ofé. On je spadao među četvoricu koji su 1961. godine izdali značajno prošireno izdanje SDS-ovog programskog zbornika *Visoke škole u demokraciji*. Habermas je bio među malobrojnim profesorima kojima su se autori zahvalili na pomoći, jer je on za knjigu na-

pisao predgovor i pohvalio je kao delo studenata, *a to znači: visoke škole su nam prikazane iz otrežnjujuće perspektive odozdo*.⁸ One su, s jedne strane, analizirane kao hijerarhijska institucija u kojoj je vladavina profesora povezana sa onim oblicima saradnje (*koji su*) u skladu sa akademskim istraživanjima i učenjem, a, s druge strane, kao institucija koja se suočava kako sa interesima i konfliktima industrijskog društva tako i sa potrebama demokratije u socijalnoj i pravnoj državi. Tako su autori ovog zbornika dali svoj doprinos pokušaju da se povezanost tehničkog napretka i socijalnog sveta života stavi pod demokratsku kontrolu.

Posledice izostanka reforme obrazovanja i visokog školstva navodne su u to vreme i kao argument kojim je podržavan zahtev da se krizna situacija reši doslednom primenom principa privredne i profesionalne efikasnosti. Georg Piht je 1964. godine u konzervativnom nedeljniku Hrist i svet objavio niz tekstova pod zajedničkim naslovom "Nemačka obrazovna katastrofa" u kojima je upravo to zahtevao. Ovi tekstovi su naišli na odjek koji je i autora iznenadio. Bez obzira što se tu kao cilj reforme obrazovanja navode pravednija društvena selekcija i veća jednakost šansi, podrazumeva se da se sve rezerve znanja i talenata imaju koristiti za efektivnije privredno samopotvrđivanje Savezne Republike Nemačke.

Činilo se da oni koji su ovakvim zahtevima neposredno pogođeni nisu spremni da se angažuju u borbi za prioritet obrazovanja koje će od učenika i studenata učiniti zrele ljude, a protiv ekonomskog rezona koji se rukovodi samo

---

⁸ W. Nitsch, U. Gerhard, C. Offe, U. K. Preuß: "Hochschule in der Demokratie. Kritische Beiträge zur Erbschaft und Reform der deutschen Universität", Berlin i dr., 1965, str. V.

principom efikasnosti. Friedeburg je 1965. godine objavio knjigu *Mladi u modernom društvu*, gde u uvodu sumira sledeće: "Ova razmatranja o studentima u Americi, Nemačkoj, Poljskoj i Rusiji omogućavaju nam da vidimo koliko su životne perspektive mladih i fakultetski obrazovanih ljudi zapravo slične, i to uprkos različitim sistemima političke vlasti, razlikama u individualnom razvoju i kulturnom miljeu. Svuda postoji svet bez alternative, ljudi se prilagođavaju datom stanju stvari i ne angažuju se, a za ličnom srećom tragaju u porodičnom životu i profesionalnoj karijeri. U modernom društvu studenti skoro da uopšte više nisu ferment produktivnog nemira".⁹

Ali već u to vreme su postale vidljive naprsline u fasadama sveta bez alternative i postalo je jasno da se te fasade sve više doživljavaju kao provokacija. Septembra 1965. godine u Nemačkoj je, uprkos aferi sa Spiegel-om, uprkos tome što je Konrad Adenauer na skandalozan način otišao sa mesta kancelara da bi ga tu zamenio Ludvig Erhard, i uprkos harizmatičnom berlinskom gradonačelniku i kandidatu za kancelara iz SPD-a Viliju Brantu, ipak je CDU/CSU, na čelu sa Erhardom kao "ocem privrednog čuda", dobio na izborima 47,6 procenata glasova i glatko pobedio. S druge strane, akcija koju je organizovao hesenski ogranak organizacije Kampanja za razoružanje – uskršnji marš protivnika nuklearnog naoružanja, a zatim i druge akcije i manifestacije, kao što su bile demonstracije u Frankfurtu marta 1965. godine protiv Vijetnamskog rata, kongres "Demokratija pre vanrednog stanja", koji je organizovao SDS u saradnji sa nekim drugim visokoškolskim grupama krajem maja 1965. godine na Univerzitetu u Bo-

---

⁹ L. v. Friedeburg (prir.): *Jugend in der modernen Gesellschaft*, Köln i dr., 1965, str. 17 f.

nu, i demonstracije i okupljanja u Frankfurtu pod parolom "Obrazovanje obezbeđuje budućnost" u okviru "Akcije 1. jula", na koju su pozvani rektori sa svih nemačkih univerziteta – sve je to učesnicima pružalo iskustva zahvaljujući kojima ih nemoć da utiču na događaje nije odvela ni u rezignaciju niti u radikalizaciju. A istovremeno se osećao i uticaj novosti koje su na više načina bile povezane sa gotovo već globalnim karakterom prvog internacionalnog protestnog pokreta koji se javio na Zapadu.

Iz antirasističkih akcija boraca za građanska prava u SAD studenti su mogli da nauče koliko mogu biti delotvorni oblici delovanja koji nisu nasilni, ali se ipak ne drže ustanovljenih pravila. "Sit-ins", "go-ins", "teach-ins" – to su sve bili oblici pritiska na javnost i skretanja pažnje na dotad zanemarivane interese. Kalifornijski univerzitet Berkli je 1964. godine svojim "Pokretom za slobodu govora" postao primer celom svetu. U Nemačkoj su protestne akcije povodom državne posete premijera Konga Moiza Čombea, koji je navodno učestvovao u ubistvu svog socijalističkog prethodnika Patrisa Lumumbe, bio generalna proba za radikalizaciju tradicionalnih oblika demonstriranja. To se dogodilo neposredno pre Božića 1964. godine u Zapadnom Berlinu. Zajedno sa SDS i nekoliko drugih grupacija vezanih za visokoškolske ustanove, berlinska sekcija grupe Subverzivna akcija – koju je činio uzak krug mladih intelektualaca – pozvala je na marš u tišini. "Na aerodromu Tempelhofer studenti su, skandirajući 'Ubica Lumumbe', uspjeli da probiju policijski kordon i da unutar zone na kojoj nije dozvoljeno okupljanje, ispred gradske opštine u Šenebergu, paradajzom gađaju omrznutog gosta. Taj odlučno sproveden simbolički napad na državnog gosta privukao je mnogo pažnje. Jedan deo demonstranata je svesno išao na to da

neće poštovati legalnost".¹⁰ Među učesnicima je bio i Rudi Dučke iz Subverzivne akcije. Dučke je sebe smatrao hrišćanskim socijalistom i jedini je pripadnik svoje generacije koji je u Socijalističkoj Republici Nemačkoj odbio da dobrovoljno služi u Nacionalnoj narodnoj vojsci. Morao je da ide u školu u Zapadnom Berlinu i prve večeri nakon što je počela izgradnja Berlinskog zida, avgusta 1961. godine, zajedno sa drugovima iz škole pokušao je da tek postavljenu granicu između dva dela Nemačke barem na jednom delu simbolički sruši. U situacijama kada verbalni protesti nisu imali efekta, Dučke je odlučno pribegavao sredstvima "direktne" akcije i zbog toga je postao haramična ličnost antiautoritarne politike koju je vodio SDS.

Prvi susret Habermasa i Dučkea bio je presudan događaj u odnosu između studentskog protestnog pokreta i čoveka koji je među intelektualcima i univerzitetskim nastavnicima bio najangažovaniji partner u diskusiji. U toku druge polovine šezdesetih godina Habermas se pojavljuje kao stalni član četvorke čiji su se ostali članovi menjali. Kada je 22. maja 1966. godine frankfurtski SDS na univerzitetu organizovao kongres "Vijetnam – analiza jednog slučaja", Habermas je bio jedan od izlagača, a tu su bili još i Abendrot, Markuze i Negt. Kada je novembra 1966. godine Brant u jednom otvorenom pismu upozoren da može doći do "velike koalicije", Habermas je bio među potpisnicima, zajedno sa Iringom Fečerom, Frideburgom i Mičerlihom. Kada je trebalo uneti izmene u Zakon o visokom školstvu u Hesenu, onda su Erhard Deninger, Frideburg, Habermas i Rudolf Vithelter radili na nacrtu novog zakona, predložili glavne odredbe i branili ih od napada rektora iz Hesena). Ista

---

¹⁰ W. Kraushaar, *1968 als Mythos, Chiffre und Zäsur*, Hamburg 2000, str. 100.

ova četvorka je maja 1968. godine oštro reagovala na optužbe ministra Gerharda Stoltenberga, iznetih na račun politički angažovanih profesora koji su kritikovali tada planirani zakon o vanrednom stanju. U njihovom odgovoru Stoltenbergu govori se o "nemoćnim protestnim rezolucijama visokoškolskih nastavnika" i "delotvornim protestima studenata" (Frankfurter Rundschau, 9. maj 1968.) Ova četvorka se 20. maja pridružila Adornu i četvorici asistenata koji su želeli da predsedavajućeg sindikata IG Metall Ota Brenera i njegove kolege uvere da su štrajkovi upozorenja i demonstracije delotvorne forme otpora protiv plana da se donese Zakon o vanrednom stanju.

"Šezdeset osma" je u Nemačkoj u stvari počela u leto 1967. godine. Nije bilo slučajno što su se problemi zaoštrili najpre u Zapadnom Berlinu. Tamo su svaka kritika nemačkog zaštitnika SAD, zbog rata u Vijetnamu, i svako skretanje od antikomunističkog konformizma, primani sa neodobravanjem i bili sankcionisani od strane štampe i naroda, vlasti i administracije. Uveče 2. juna 1967. godine u Zapadnom Berlinu su stotine studenata demonstrirale protiv persijskog šaha Reze Pahlavija, koji je u okviru svoje zvanične posete Nemačkoj te večeri posetio nemačku operu. Pahlavi je sredinom 1950-ih godina došao na vlast zahvaljujući državnom udaru i rušenju demokratske vlasti, i to uz pomoć CIA i vojske, i otad je vladao pod protektoratom SAD, sprovodeći teror i nasilje. U policijskoj akciji razbijanja i hvatanja demonstiranata, nazvanoj "Lov na lisice", student Beno Onezorg je na ulazu u jednu garažu ubijen kada mu je u leđa pucao policajac obučen u civilno odelo. Političari i štampa, koju je na tržištu zapadnog Berlina monopolski držao Špringer, podsmevali su se studentima koji demonstriraju. Ali se, uprkos tome, protestni pokret preneo i na druge univerzitete širom zemlje. Više se

nije moglo prevideti da su problemi na univerzitetima blisko povezani sa problemima u društvu i da je reforma visokog školstva povezana sa reformom celog društva. Devetog juna, posle sahrane studenta Onezorga u Hanoveru, održan je kongres "Univerzitet u demokratiji – uslovi i organizacija otpora", prvi masovni i ne samo regionalni skup univerzitetske levice. ASTA je na taj kongres pozvala i "profesore koji su u poslednje vreme bili uz nas".¹¹ Jedan od njih je bio i Habermas.

U prvom delu svog govora, delu u kome se *obraća javnosti tamo napolju*, Habermas je objašnjavao koja je funkcija studentskog otpora u Nemačkoj. Tu je kritikovao reakciju državnih vlasti na studentske proteste: ovako nešto se sada prvi put dogodilo *nakon dana fašizma*. U pogledu konkretnih slučajeva snažno se solidarisao sa studentskim protestima, ali onda je, gotovo moleći da se prihvati to što govorti, zaključio: *Zadatak studentskog otpora u Nemačkoj je bio i ostao da kompenzuje manjak teorijske perspektive, manjak senzibilitnosti u odnosu na prikrivanja i denuncijacije, manjak radikalnosti u tumačenju i praktkovanju našeg socijalno-državnopravnog i demokratskog uređenja, manjak sposobnosti anticipacije i političke mašte – pa čak i manjak politike sa jasnim ciljevima, politike koja raspolaže sredstvima spremnim za upotrebu, kompenzacija za to što nemamo politiku koja je u svojim interpretacijama i postupcima napredna.*¹²

Potom je usledio drugi deo govora, upućen samom studentskom pokretu. *Što sistem postaje složeniji i obubvat-*

---

¹¹ "Bedingungen und Organisation des Widerstandes. Der Kongreß in Hannover" *Voltaire Fluschrift* 12, prir. B. Vesper, Berlin 1967, str. 15.

¹² Isto, str. 45.

niji (a u stadijumu u kome prvi put smemo govoriti o istoriji sveta u nekom strožem smislu, taj sistem obuhvata društvene veze koje prekrivaju celu zemaljsku kuglu), on utoliko više izmiče neposrednim uticajima i utoliko slabiji postaju izgledi za ono što se u mnogim tradicijama naziva direktnom akcijom. Racionalno ponašanje u takvim okolnostima znači čuvati se kako od preteranog prilagođavanja tako i od toga da se uvek bude spreman na revoluciju, i da ta spremnost bude nešto što postoji nezavisno od okolnosti; racionalno je mobilisati se samo zarad utemeljenih ciljeva, ciljeva koji su definisani i čije je sprovođenje taktički izgledno; racionalno je biti svestan da je studentski protest ograničen na demonstrativnu silu i uvek pred očima treba imati šta je smisao demonstracija: demonstracijama prisiljavamo da se pažnja obrati na naše argumente, argumente koje mi smatramo boljima.¹³

Nije čudo što je najžustriji i načelan otpor onome što je Habermas govorio došao od Dučkea. Posle sabrane Bena Onezorga u Hanoveru, pisao je kasnije Habermas u nekrologu Dučkeu, prvi put sam čuo taj promukli, sugestivan i zujavi glas. Uprkos formalnosti obraćanja – kao i svi mi, i on je rekao "poštovane dame i gospodo" – Dučke je bio u svom elementu. Imao je samo jedan cilj: da stanje na takozvanom Slobodnom univerzitetu nemačkim studentima predstavi kao uzor, kao njihovu neposrednu budućnost. Tekst njegovog govora nije bio pitak, bio je teorijski iscrpan, pun stručne terminologije, naporan, povremeno je skretao predaleko u stranu. Ekspresivni gestovi govornika, ritmička intonacija koja podseća na skandiranje, to je bilo ono što je mislima davalo ubrzanje – zapravo, samo jednoj jedinoj misli: potrebno je da se u svim univerzitet-

---

¹³ Isto, str. 46 ff.

skim mestima spontano o forme "akcioni centri", "pokret" treba da zaobide i podrije čvrste studentske organizacije. Tu su bile sve one formulacije koje izazivaju varnice: politizacija i izoštravanje svesti, razbijanje ustanovljenih pravila igre, suprotstavljanje procesu umanjivanja demokratičnosti društva, kritičko-praktički razvoj najosvešćenije grupacije studenata, akciono jedinstvo antiautoritarnog korpusa itd. Neke reči su se stalno iznova vraćale: aktivno, aktivistički, akcija. Na tom prvom, nadregionalnom, masovnom skupu univerzitetske levice, pojavila se jedna parola koja me je potpuno šokirala: nema prosvjećivanja bez akcije! Dučke je čak u jednom dahu izgovorio "prosvjećivanje i direktna akcija".¹⁴

Dučke je Habermasu prebacio: "Vaš objektivizam ne počiva ni na kakvom konceptu i on saseca subjekat koji mi želimo emancipovati".¹⁵ Svoje zalaganje za akciju on je objašnjavao tvrdeći da je to jedini način da se izbegnu integracioni mehanizmi postojećeg društva. Na kritički intonirana pitanja iz publike odgovorio je da prihvata novi voluntarizam i da je hteo da kaže kako "poverenje poklanja samo konkretnoj aktivnosti praktičnog čoveka a ne nekom anonimnom procesu".¹⁶

U napetoj političkoj situaciji tokom rane faze protestnog pokreta Habermasa je uznemiravala neusaglašenost između praktičnih namera i teorijskog samorazumevanja. Kongres je bio pri samom kraju, Dučke je već bio otišao a Habermas

---

¹⁴ "Zum Tode von Rudi Dutschke. Ein wahrhaftiger Sozialist. Er verband die Kraft zum Visionären mit dem Sinn fürs Konkrete", u: *Kleine politische Schriften I-IV*, nav. delo, str. 305.

¹⁵ "Bedingungen und Organisation des Widerstandes", nav. delo, str. 78.

¹⁶ Isto, str. 93.

je krenuo ka svom automobilu, a onda se okrenuo i onima koji su još uvek bili tu rekao: *Jedini konkretan predlog gospodina Dučkea je, kao što sam na svoje čuđenje tek naknadno shvatio, predlog da treba da organizujemo protestno sedenje, da je to demonstracija nenasilnih sredstava otpora. Ja se pitam zašto to nije tako rekao, zašto je ovde četrdeset pet minuta razvijao volunтарыstičku ideologiju [...], koju [...] u današnjim uslovima [...] moramo nazvati levim fašizmom.*¹⁷ Pitanje upućeno Dučkeu, i svima koji razmišljaju kao on, glasilo je ovako: Za šta se zapravo zalažu? Ako iznose konkretan predlog, onda on treba da bude povezan sa drugačijom teorijskom analizom. Ako drže do ideološke nadgradnje, onda treba da znaju da njihove buduće akcije moraju naknadno opravdati difamirajuće i cinično tumačenje po kome *smrt jednog kolege studenta ide na račun studentskih bordi koje provociraju.*¹⁸

Svi kritičari studentskog protestnog pokreta odmah su se uhvatili za izraz "levi fašizam", koji je on izgovorio možda u pogrešnom trenutku i loše procenivši karakter tog nesumnjivo masovnog skupa. Nije sasvim jasno da li je taj izraz imao samo tu jednu neželjenu posledicu, ili su se možda zbog nje Dučke i njegovi prijatelji zadržali s ove strane granice koja razdvaja nenasilne od nasilnih provokacija. Jedno je, međutim, bilo jasno: *od sredine 1967. godine vrh SDS-a nikada više nije razgovarao sa mnom bez izvesne suzdržanosti.*¹⁹

Ipak, bliska saradnja između studentskog pokreta i levih intelektualaca na univerzitetima nije prekinuta budući da su i jedni i drugi bili upućeni na solidarnost s one strane tradicionalnog radničkog pokreta. Dok je kao gostujući

---

¹⁷ Isto, str. 101.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Intervju sa D. Horster / W. v. Reijen, nav. delo, str. 519 f.

profesor boravio na njujorškoj New School for Social Research, Habermas je novembra 1967. godine, na poziv tamošnjeg ogranka Gete instituta, američkoj publici govorio o protestnom pokretu u Nemačkoj. Tom prilikom je rekao: *Ti studenti [...] su prva generacija koja više ne razume zašto je život pojedinca uprkos visokom stupnju tehnološkog razvoja i dalje determinisan etikom nadmetanja koje će više postići, pritiskom borbe za bolji status, vrednostima posesivnog postvarenja i ponuđenim surogatskim zadovoljenjima. [...] Na temelju principijelnog nerazumevanja za besmislenu reprodukciju onih vrlina i onih žrtava koje su postale suvišne, generacija koja danas odrasta razvila je naročitu osetljivost za neistinitost važećih legitimacija. [...] Danas se protest okreće protiv društva koje je osamnaestovekovnim emancipatorskim idealima dalo snagu ustavnih normi i uskladištilo potencijal za njihovo ostvarivanje, ali istovremeno nije rešilo problem gladi u svetu potencijalnih viškova, (a uz to i) dozvolilo je da se poveća jaz između industrijskih nacija i zemalja u razvoju, a onda zajedno sa idejom o "narodnoj bigijeni" izvozilo bedu i vojnu moć – to je simboličko značenje koje američka intervencija u vijetnamskom građanskom ratu ima u očima ne samo brojnih američkih nego i najvećeg dela nemačkih studenata danas. Na osnovu toga je moguće bolje razumeti ono uistinu novo u najnovijim protestnim pokretima: novo je naimeno što bi se moglo nazvati "neonarbička slika sveta" i sklonost ka direktnoj akciji.*²⁰

Ovaj govor svedoči da je Habermas u tom trenutku imao više razumevanja za studentski protestni pokret ne-

---

²⁰ "Studentenprotest in der Bundesrepublik. Ein Vortrag im New Yorker Goethe-Institut, November 1967", u: *Protestbewegung und Hochschulreform*, nav. delo, str 169 ff.

go ranije i da je istovremeno sve više u njega polagao nadu kao u silu koja ujedinjuje. Otud mnoštvo slika i dokumenata koji pokazuju Habermasa u živoj raspravi sa studentima. One jasno pokazuju da se on borio za to da studentski protesti – koje je karakterisalo antiinstitucionalno raspoloženje i nepoverenje prema institucijama, oduševljenje za demokratiju u kojoj će svi učestvovati i spontanost, koje su uočavali posmatrači sa strane – budu ozbiljna sila koja se zalaže za radikalne reforme. Međutim, godinu dana nakon upozorenja i kritike na kongresu u Hannoveru, Habermas se još jednom našao u prilici da studente javno kritikuje.

To je bila bela subota neposredno posle usvajanja Zakona o vanrednom stanju. VDS (Verband Deutscher Studentenschaften, Savez nemačkih studenata) je organizovao kongres učenika i studenata. Učenici su došli iz cele Nemačke. Planiran je marš od Opere pa do univerziteta koji je policija zauzela. Ja sam mislio da je to neodgovorno, i u razgovoru sa učesnicima sam kritikovao taj plan. [...] Bilo je to vreme majskih dešavanja u Francuskoj i studenti su zaista mislili da upravo izbija revolucija.²¹ I ovaj put je u središtu njegove kritike bio problematičan odnos između prakse i teorijske analize, a osim toga naročito i pitanje nasilja. Politika sukobljavanja se odvija u polumraku, koji se brižljivo čuva, negde na potezu između simboličkog pritiska koji prisiljava da se na njega obrati pažnja, i faktičke primene nasilja, kojem pribegavaju oni koji zamišljaju da je to način da se dođe u poziciju moći. Već godinu dana zbog tog polumraka nije moguće napraviti jasnu razliku između primene nasilja i provokacije, iako bi zapravo u našoj situaciji ograničavanje na tehni-

---

²¹ Intervju sa D. Horster / W. v. Reijen, nav. delo, str. 519.

ke nenasilnog otpora moralo biti samorazumljivo.²² Proširena verzija Habermasovog govora objavljena je pod provokativnim naslovom "Prividna revolucija i njena deca"; zbog tog naslova i oštre, psihološki obojene kritike istaknutih ličnosti u pokretu, i ova Habermasova reakcija je naišla na dobar odjek kod protivnika protesta. S druge strane, pristalice protesta su reagovali nervozno i bili su na ivici da Habermas ostrakizuju, budući da još nisu bili u stanju da zamisle da je moguće pervertovanje revolucionarnog nasilja.

Na kraju su razmimoilaženja između frankfurtovaca (Horkhajmera, Adorna, Habermasa) i Herberta Markuzea u vezi sa studentskom pobunom postala krajnje zaoštrena. Jula 1967. godine, mesec dana posle Habermasovog upozorenja na "levi fašizam" u Hanoveru, Markuze je govorio na jednom četvorodnevnom skupu u Berlinu u organizaciji SDS-a, gde je dočekan kao proslavljeni učitelj nove levice. Otkad su se upoznali na obeležavanju stote godišnjice Frojdovog rođenja, Habermas mu se divio. *On je bio mladić, Namac koji se u vreme potpune restauracije osećao kao da će se ugušiti* – Habermas je osećao kako Markuze sa sobom donosi neobično snažan slobodarski duh.²³ Impresioniran time kako su na Markuzea jednako snažan uticaj imali i Hajdeger i Marks, Habermas ga je nazvao *hajdegeromarksistom*. Među "starim frankfurtovcima" Markuze je, s jedne strane, otelovljavao kontinuitet hajdegerovske filozofije (u kojoj je i Habermas bio filozof-

---

²² "Die Scheirevolution und ihre Kinder: Rede auf dem Kongreß des VDS am 2. Juni 1968", u: *Frankfurter Rundschau*, 5. jun 1968; preštampano u: *Protestbewegung und Hochschulreform*, nav. delo, str. 198.

²³ Habermas – Markuze, 10. 07. 1977, Markuzeov Arhiv Frankfurt a. M., Prepiska, 1182.26.

ski socijalizovan), a, s druge strane, bio je deklarisan marksista koji zastupa leve političke nazore. U međuvremenu su njih dvojica postali dobri prijatelji.

Za Markuzeov sedamdeseti rođendan 1968. godine, Habermas mu je poklonio knjigu *Odgovori Herbertu Markuzeu*, koju su priredile njegove mlađe kolege. Sam Habermas mu je posvetio esej "Tehnika i nauka kao 'ideologija'", koji je bio previše dugačak da bi bio objavljen u okviru tog zbornika, ali po kome je kasnije naslov dobila jedna zbirka njegovih vlastitih tekstova. U tom eseju, čiji je revolucionarno-teorijski sadržaj Markuzeu bio poznat još otkad su zajedno učestvovali na petoj Korčulanskoj letnjoj školi u organizaciji jugoslovenske grupe Praksis, Habermas je pokušao da se nadoveže na Markuzeovo nastojanje da predstavi tipične vidove stapanja tehnike i vladanja, racionalnosti i potčinjavanja. Markuze je naginjao stanovištu da će tek odnos sa prirodom – odnos u kome nema vladavine – ukinuti uslove za vladavinu čoveka nad čovekom. Po njemu, emancipacija nije zamisliva bez revolucionisanja nauke i tehnike. Tome nasuprot, Habermas je insistirao na sledećem: naša nauka i naša tehnika nisu istorijski projekt na mesto koga može doći neki drugi istorijski projekt, one su dostignuća koja su u skladu sa načinom na koji je organizovana ljudska priroda i njih se ne možemo odreći. On je problem formulisao na novi način: šta znači to što se [...] *racionalnost otevljena u sistemima ciljno-racionalnog delanja [...] proširuje do "istorijskog totaliteta" sveta života*?²⁴ Veliku opasnost je video u *prikrivanju praktičnih pitanja, koje pogada emancipatorske interese ljudskog roda kao takvog*.²⁵

---

²⁴ "Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'", u: *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*, Frankfurt a. M. 1968, str. 59.

²⁵ Isto, str. 89.

Tako se opet našao na tački na kojoj je mogao jasno da kaže kakva očekivanja i nadanja je prema njegovom mišljenju moguće i potrebno imati u pogledu studentskog protesta kada se radi o stvarima izvan domena visokog školstva. On je ta očekivanja i te nade formulisao godinu dana ranije u govoru na njujorškom institutu "Gete". S obzirom na razmere društvenog bogatstva i okolnosti njegovog nastanka sve je manje uverljivo da će u budućnosti društveni status biti vezan za vrednovanje individualnog postignuća. Protestni pokret je usvojio postmaterijalističku predstavu o vrednosti i, provodeći kulturnu revoluciju u svakodnevnoj praksi, on je ostavio sa strane nasleđene životne forme ekonomije siromaštva. Upravo zbog toga on može trajno uništiti tu sada već krbku ideologiju postignuća te tako srušiti i legitimacijske temelje kasnog kapitalizma, temelje koji su već sami po sebi slabi i koje štiti još samo depolitizacija.²⁶ Javna diskusija bez restrikcije, u kojoj niko ne može nad drugima da dominira i u kojoj se o primerenosti i poželjnosti načela i normi delovanja razgovara u okviru uticaja koje na društvo i kulturu imaju sve napredniji subsistemi ciljno-racionalnog delanja – upravo takva diskusija je ona vrsta komunikacije koja, kada se vodi na svim nivoima političkog procesa obrazovanja volje (ali isto tako i u onim procesima obrazovanja volje koji su tek sada ponovo postali politički), predstavlja jedini medij u kome je moguće tako nešto poput "racionalizacije".²⁷

Kada je na kritički način usvojio tada aktuelnu "teoriju o društvenim ulogama", Habermas je mogao da jasno sagleda šta znači racionalizacija na nivou institucionalnih

---

²⁶ Isto, str. 103.

²⁷ Isto, str. 98.

okvira – ona vodi do promena u specifičnom sklopu institucija. *Racionalizacija društvenih normi vodi mogućnosti da se smanji stepen represivnosti (a na nivou strukture ličnosti povećava prosečnu tolerantnost u pogledu sukoba različitih uloga koje jedna ista osoba ima). Zatim, da se smanji stepen rigidnosti (a što bi moralo da povećá šanse da se u svakodnevnim interakcijama osobe predstavljaju na način koji je u većoj meri usklađen sa njihovom vlastitom individualnošću) i konačno približavanju onom tipu kontrole ponašanja koji će omogućiti kako da se očuva distanca između različitih uloga tako i da se na fleksibilan način primene dobro internalizovane norme, norme koje, nezavisno od toga, i dalje ostaju dostupne refleksiji).*²⁸

Kako su dalje tekli protesti tako su se pozicije sve izrazitije udaljavale i dolazilo je do sve većih problema u sporazumevanju. Decembra 1968. godine demonstranti su zauzeli sociološki seminar koji su Habermas, Frideburg i Adorno vodili u ulici Milius u Frankfurtu. Akcija je završena nimalo spektakularno još istog meseca, kada su se demonstranti povukli pre nego što je stigla policija koja je po nalogu rektora trebalo da ih izbací iz prostorije. Spektakularnije je bilo na Institutu za društvena istraživanja, na čijem čelu su tada bili Frideburg, Adorno i Rudolf Guncert – došla je policija, na poziv Frideburga i Adorna, i demonstrante nasilno izbacila. Sa svim tim Habermas nije imao nikakve veze, jer je on u Institut došao tek kasnije. Adorno je bio u sve neprijatnijoj situaciji zbog sukoba sa studentima, ali i zbog zluradih reakcija neprijateljski nastrojenih kolega. Jedna rasprava preko pisama između Adorna i Markuzea podstakla je Habermasa da jasno kaže kako veruje da su oni sa-

---

²⁸ Isto, 98 f.

da suočeni sa *napadom na nauku*. Markuzeu, koji je tih godina bio profesor političkih nauka na Univerzitetu San Dijego u Kaliforniji, Habermas je pisao: *dva i po meseca (i tolerišući desetodnevnu okupaciju seminara) u svakoj prilici smo sa aktivistički raspoloženim studentima diskutovali o tome zašto su njihovi zahtevi neprihvatljivi. [...] Oni su expressis verbis rekli kako žele da seminare [...] stave u funkciju svojih ciljeva tako što će ih pretvoriti u organizacione centrale za direktnu borbu i unutar univerziteta i izvan njega. [...] To je stvar koju treba imati u vidu. Ništa ne pomažu uopštavanja: ovde studenti, tamo policija. [...] Isto tako, sasvim je jasno da i nezavisno od ovog pitanja postoje i teorijske razlike.*²⁹

Ton je bio ovako oštar verovatno zato što je Habermas želeo da se zaštitnički postavi prema Adornu, za koga je na osnovu više godina iskustva znao koliko mu je zaštita potrebna. Nekoliko meseci kasnije je imao tužan povod da se ponovo postavi na takav način. Posle višekratnih drastičnih ometanja i izazivanja nereda na njegovom seminaru u Frankfurtu, Adorno je konačno odustao od pokušaja da drži predavanja i otišao u Švajcarsku na odmor. Tamo je u avgustu 1969. godine preminuo. Mesec dana kasnije, u tekstu koji je napisao povodom šezdeset i šest godina od Adornovog rođenja, Habermas se prisećao: *U odnosu na "Tedija" čovek je mogao bez ikakvog problema da ima ulogu "stvarno" odraslog – jer Adorno nikada nije bio u stanju da usvoji strategije imunizacije i prilagođavanja, strategije koje primenjuju odrasli ljudi, spremni na suočavanje sa realnošću. U svim institucijama on je bio stranac, ali ne zato što je to želeo. Ako je dozvoljeno takvo uopštavanje,*

---

²⁹ Habermas – Markuze, 5. 5. 1969, Markuzeov arhiv, nav. delo, str. 376.05.

moglo bi se reći da je univerzitet uvek od njega zazirao, smatrao ga za veoma neobičnog, čak sumnjivog kolegu. Školska filozofija, ako je prikladno ovde upotrebiti tu reč, nikada nije uistinu priznala ovog neobičnog intelektualca. A ni književna javnost, na koju je tokom decenije i po uticao više nego bilo ko drugi, nije Adornu dodelila nijednu zvaničnu nagradu.³⁰ Adorno je takoreći bio otelovljenje suprotnosti u odnosu na moćno samopotvrđivanje koje je video na delu u hladnoći civilizacije, civilizacije koja je za gospodarenje nad spoljašnjom prirodom platila podjarmljivanjem unutrašnje prirode. Najpre to podivljalo samopotvrđivanje, u kome se kriju uzroci stanja koje danas preovladava, a zatim i utopija pomirenja sa prirodom (utopija zajednička Markuzeu, Horkhajmeru i Valteru Benjaminu), iznikla iz pretpostavke da emancipacija ljudi verovatno nije moguća bez vaskrsavanja prirode – ta dva motiva su predmet jedne Habermasove kritičke rasprave. U njoj je, umesto dijagnoze da smo suočeni sa podivljanim samopotvrđivanjem civilizacije, ponudio dijagnozu koja kaže da je sadašnje stanje rezultat jednostranog procesa racionalizacije; umesto ideje o pomirenju sa prirodom Habermas je ponudio ideje punoletstva, spasavanja neidentičnog i pokretanja komunikacije bez prisile. Tako je on nastavio razgovor sa Adornom i u isti mah jasno pokazao da sebe ne vidi ni kao nastavljača Adornove misli ni kao legitimnog naslednika Frankfurtske škole. Njemu je naime važan bio problem koji je, u poređenju sa Adornovom i Horkhajmerovom dijagnozom i utopijom, ograničeniji, ali koji nudi šansu da se izvedu korektivni zahvati.

---

³⁰ "Odyssee der Vernunft in die Natur. Theodor W. Adorno wäre am 11. September 66 Jahre alt geworden", u: *Die Zeit*, 12. 9. 1969; ponovo objavljeno u: *Philosophisch-politische Profile*, Isto. 307 f.

Knjiga *Saznanje i interes* pojavila se 1968. godine. Ona je bila plod petogodišnjeg rada nakon vremena provedenog u Hajdelbergu i zamišljena je kao prvi korak ka teoriji društva. Taj korak obuhvata samorefleksiju nauke i spoznajno-antropološko zasnivanje interpretativnog i kritičkog pristupa. Na osnovu *Saznanja i interesa* već se može naslutiti da Habermas u nauci i filozofiji traga za onim što mu može biti od koristi u vezi sa problemom koji sve više postaje njegov centralni problem. On se odnosi na forme podruštvljavanja i individuacije do kojih se dolazi kroz svakodnevnu komunikaciju, a zatim i na tragove nasilja koje uništava dijalog, otežava ga i izbacuje iz koloseka komunikacije bez prisile. Važnu ulogu je u tome imalo i njegovo tumačenje psihoanalize iz ugla teorije komunikacije, čemu je Habermas posvetio poslednje poglavlje *Saznanja i interesa*, a i u kasnijim radovima je dalje razvijao to tumačenje. Nadahnuće za to je došlo iz rasprava koje su sredom vodili saradnici Instituta "Sigmund Frojd", a naročit uticaj na Habermasa imalo je Lorencerovo jezičko-teorijsko tumačenje psihoanalitičke teorije o pojavi i nestajanju simptoma kao procesa desimbolizacije i resimbolizacije motiva. U to vreme je Habermas sve više pažnje posvećivao jezičkoj komunikaciji i patologiji komunikacije, i to u vezi sa socijalizacijom i evolucijom. O tom interesovanju svedoče i mnogi naslovi u okviru edicije "Teorija" izdavačke kuće Surkhamp, koju je Habermas od 1966. godine uređivao zajedno sa Diterom Henrihom, Hansom Blumenbergom i Jakobom Taubesom. U toj ediciji su objavljeni, na primer, *Aspekti teorije sintakse* Noama Čomskog, *Šizofrenija u porodici* Gregorija Bejtsona i *Govorni činovi* Džona Serla.

Nekoliko mladih saradnika je ubrzo napustilo frankfurtsku scenu i to je dodatno pokazalo kakav je rez bila Adornova smrt. Frideburg je 1969. godine postao ministar

kulture u Visbadenu. Habermasov asistent Ofe je 1969. godine otišao u jednu istraživačku instituciju u SAD, a Negt je 1970. postao profesor sociologije u Hanoveru. Novembra 1970. godine u nedeljniku Spiegel, objavljen je članak u kome se, s mnogo preterivanja i zlobe, govorilo o glasinama da Habermas prelazi u Institut "Maks Plank", ali je iz Društva "Maks Plank" tek marta 1971. stigla zvanična potvrda da će on u njihovom Institutu dobiti posao kodirektora istraživanja uslova života u naučno-tehničkom svetu. U to vreme na čelu Instituta "Maks Plank", sa sedištem u Štarnbergu, bio je Karl Fridrih fon Vajceker.

Objašnjavajući Markuzeu šta se zbiva, Habermas piše: *Više razloga imam da napustim Frankfurt nego što imam da odem u Minben. Ovde u Frankfurtu stvari stoje tako da bih morao svu energiju da trošim na nastavu, a morao bih da predajem uvodne kurseve iz sociologije. U sklopu reorganizacije Univerziteta, za koju i ja snosim neku odgovornost, nova katedra za društvene nauke ima zadatak da sa osnovama sociologije i politike upoznata, u okviru osnovnih studija, ne samo sve nastavnike, nego i sve pravnike i ekonomiste [...].*

S druge strane, nikada nisam zaista imao priliku da na Institut za društveno istraživanje dovedem saradnike koje sam smatrao kvalifikovanim. A sada mogu da u Štarnberg dovedem 15 naučnih saradnika. Tamo mi na raspolaganju stoji dovoljno sredstava za istraživanje i podrazumeva se da projekte možemo da odabiramo i sprovodimo bez ikakvih pritisaka (nema čak ni ograničenja koja postavljaju naručena istraživanja, kojih je na Institutu za društveno istraživanje stalno bilo od kraja rata). U početku su predstavnici industrije bili protiv osnivanja Vajcekerovog Instituta. Drago mi je što je Institut osnovan uprkos tim pritiscima. Uslovi o kojima Spie-

gel govori naravno da ne postoje ni u kom obliku – inače nikada ne bih tamo išao.[...] (Doduše, nekada razmišljam da mi takav jedan institut uopšte ne bi bio potreban kada bih bio u prilici da rad u nastavi svedem na dva do četiri predavanja nedeljno). Toliko o trivijalnim razlozima za odlazak. Doduše, od kada je Adorno umro, ovdje nije ostalo mnogo toga što bi čoveka moglo zadržati, a svakako nikakav produktivan potencijal.³¹

Ali rez 1969. godine nije bio posledica samo Adornove smrti. Marta te godine Gustaf Hajneman je, zahvaljujući glasovima CDU i CSU, izabran za saveznog predsednika. U septembru, posle izbora za šesti saziv Bundestaga, Vili Brant i Valter Šel formirali su socijalno-liberalnu koalicionu vladu. Tako je Nemačka dobila predsednika i kancelara koji su obećavali "više demokratije". Studentski protestni pokret je, međutim, bio na izdisaju. U saobraćajnoj nesreći februara 1970. godine život je izgubio Hans-Jürgen Kral, Adornov učenik i glavni frankfurtski teoretičar SDS-a. Posle njegove sahrane u Hanoveru SDS se praktično raspao. Početkom iste godine kritička teorija više nije igrala funkciju orijentira u protestnom pokretu. Neki u tom pokretu su se okrenuli ortodoksnom komunizmu, drugi su skliznuli u nasilje. Da li je to bila kriza u doba radikalnih reformi do kojih je došlo nakon višegodišnjeg protesta mladih?

U periodu kada je bilo izvesno da će Habermas biti pozvan u Institut u Štarnbergu, ali to još nije bilo zvanično i konačno rešeno, stigao mu je poziv na razgovor sa saveznim kancelarom Vilijem Brantom, koji je na toj poziciji u tom trenutku bio već više od godinu dana. Posle tog susreta Habermas je Brantu napisao pismo u kojem mu se zahvaljuje na razgovoru, i posle nekoliko komplimenata rekao je sledeće:

---

³¹ Habermas – Markuze, 14. 4. 1971, Markuzeov arhiv, nav. delo.

Ipak, kada pogledamo stogodišnju tradiciju Socijal-demokratske partije, meni se čini da se radi o gubitku perspektive ako postoji opasnost da se u razgovoru, u koje želimo da razmislimo o važnim pitanjima, tema "svojine" svede na fenomenološka razmatranja dobronamernog teologa morala i na razmatranja koja se tiču izborne taktike. Takođe, recimo, smatram nepribvatljivim stav koji sam našao u platformi koju je pripremio Riks Levental, objavljenj 14. novembra u Minbenu. Tu stoji da se nemački privredni sistem, koji počiva na postojećim svojinskim odnosima, dokazao kao "sposoban za društveni razvoj". Toj tvrdnji protivreće kako statistički podaci, koje sam pominjao, o trendovima u raspodeli dohotka i bogatstva, isto kao što im protivreči i to što dolazi do sve veće koncentracije nekontrolisane ekonomske moći, o čemu postoje jasni dokazi, moći koja se oslanja na vlasništvo nad kapitalom.

Bojim se da socijaldemokratija ima uzak pogled na stvari zato što se ne usuđuje da bude u dodiru sa vlastitom tradicijom. Kontrola ekonomske moći [...] neizbežna je na srednji rok ukoliko vlada ne želi da se bavi samo društveno-političkim pitanjima, nego i da razvije alternativne prioritete i da odluke donosi na politički način. To je danas predmet najnaprednijih naučnih diskusija i nema nikakve veze sa marksističkom ortodoksijom. Iza tvrdnje koja navodi na pogrešan trag i izbija nam oružje iz ruku, tvrdnje da "svojina obavezuje", krije se sledeća tema: na koji način je moguće političko formiranje volje o prioritetima društvenog razvoja.³²

---

³² Habermas – savezni kancelar, 8. 12. 1970, Mičerlihov arhiv, nav. delo, I 2064.28.

Upravo to pitanje je u posljednje vreme bilo u centru svih Habermasovih istraživanja i razmišljanja. Verovatno je zbog loše obaveštenosti i svojstvene mu nadmenosti Spiegel objavio da se uticajni članovi Instituta "Maks Plank", recimo oni koji dolaze iz hemijskog kompleksa, plaše isuviše konkretnih istraživanja o tome kako industrija i industrijski proizvodi ugrožavaju životnu sredinu, i da su stoga prisilili Vajcekera da bude suzdržan. Ipak, ima smisla postaviti pitanje kakvi će biti rezultati rada jednog instituta, koji je doduše osnovan uprkos otporima, ali kojim upravlja Društvo "Maks Plank", u čijim organima veliki uticaj imaju ekonomski interesi: od 40 redovnih članova njegovog Senata 17 su bili predstavnici velikih privatnih preduzeća, a od sedam članova Upravnog odbora samo jedan nije imao nikakve uočljive veze sa privatnim preduzetništvom.³³

---

³³ J. Hirsch, *Wissenschaftlich-technischer Fortschritt und politisches System*, Frankfurt a. M. 1970, str. 215.

VI

"IZ ZASTRANJIVANJA MODERNE TREBA UČITI"

1971-1981: Direktor Instituta "Maks Plank" u Štarnbergu

U Društvu "Maks Plank" vladao je neobičan princip – oni su za velike ljude osnivali posebne institute. Prema istraživanju časopisa Spiegel iz 1967. godine, većina nemačkih studenata kao svoj životni uzor navodi fizičara i filozofa Karla Fridriha fon Vajceker – i tri godine nakon tog istraživanja Vajceker je dobio institut koji je želeo, Institut za istraživanje uslova života u naučno-tehničkom svetu. Za svog kodirektora izabrao je sedamnaest godina mlađeg Habermasa. Budući da i sam Vajceker ima kvalifikacije iz dva područja, Habermas mu je nesumnjivo morao biti zanimljiv jer je i on kvalifikovan na dva polja, sociologiji i filozofiji. A povrh toga: *Vajceker je doveo asistente koji su svi aktivno učestvovali u protestnim pokretima i bili, barem prema njegovim merilima, radikalni. Verujem da je mene uzeo delimično i zbog toga – to mi je čak jednom i rekao – da bih te mlade malo doveo u red. On je od njih pomalo zazirao. Nekih drugih nije bilo, a on je mislio da su i ovi dobri i želeo je da ima nekog koga i oni boće. Oni su bili oduševljeni. S druge strane, Vajceker je odmah pravilno procenio da sam ja neko ko se ne upušta u avanture.*

Habermas u Štarnberg nije došao sa namerom da radi na empirijskim projektima. U to vreme je bio zaokupljen onim što je doneo kao rezultat svog drugog boravka u Frankfurtu – materijalom koji je u februaru i martu 1971. godine na univerzitetu Princeton izložio u okviru serijala "Predavanja u čast Kristijana Gausa". Ta *Predavanja o jezičkoteorijskom zasnivanju sociologije* su prvi put objavljena 1980-ih godina i svedoče o novoj fazi u koju je ušao kada je, sakupljajući različite istraživačke niti, napravio "lingvistički zaokret".

"Lingvistički zaokret" šezdesetih i sedamdesetih godina mnogi su doživeli i razumeli kao promenu na nivou paradigme koja nadilazi pojedinačne discipline. Habermas je taj zaokret povezo sa analitičkim pristupom i u njega uveo podstaje koji dolaze iz analitike. To mu je omogućilo da u dubinskoj strukturi komunikativne forme života otkrije normativne osnove jedne kritičke teorije društva koja ne zavisi od akcidentalnih istorijskih tradicija. Habermas nije prihvatio stanovište Ludviga Vitgenštajna po kome komunikacija, u terapijskom cilju, treba da samu sebe ograniči, ali je zato Vitgenštajnovu analizu modela jezičkih igara razvio do teorije jezičkih igara i na taj način dospao do koncepta univerzalne, a zatim i formalne pragmatike. *Sama komunikativna forma života zavisi od gramatike jezičkih igara. [...] Čim postavimo pitanje o teoriji mogućih jezičkih igara, u prvi plan izlazi ono što je najvažnije – naime u pitanju o teoriji jezičkih igara krije se pitanje kakav treba da bude sistem pravila uz čiju pomoć možemo stvoriti situaciju mogućeg sporazum(evanj)a o predmetima (i stanjima stvari). Dakle, na taj način se pokušaj fenomenologije da objasni opšte strukture sveta života ponovo javlja u vidu jezičkoteorijskog pokušaja da se u univerzalnoj pragmatiki jezičkih igara pronađu i*

*rekonstruišu opšte strukture komunikativne forme života.*¹

Za razumevanje društva koje se sastoji od sklopova interakcije ključan fenomen je dvostruka struktura govornih činova. Ona objašnjava refleksivnost prirodnih jezika. U svakom jezičkom činu moguće je analitički razlikovati propozicioni i ilokucionni čin (ili da upotrebimo drugi odgovarajući izraz, performativni čin). *Jedinstvo govora se na elementarnoj ravni sastoji od performativne tvrdnje i od tvrdnje koja je od te performativne zavisna i ima propozicionalni sadržaj. Komunikacija, kao sporazumevanje o predmetima, postoji samo pod uslovom da postoji i istovremena metakomunikacija, to jest sporazumevanje na ravni intersubjektivnosti o determinisanom pragmatičkom smislu komunikacije.*² Performativan čin može da postane predmet propozicionalnog čina, i u tome se pokazuje autoeksplikatorni učinak jezika. Običan jezik je istovremeno svoj vlastiti metajezik.

Na Habermasa su podsticajno delovali Vitgenštajnov koncept jezičke igre, na jednoj, i teorija jezičkog čina, na drugoj strani.³ Oni su mu bili zanimljivi u dva vida. Prvo,

---

¹ "Vorlesungen zur einer sprachtheoretischen Grundlegung der Soziologie", u: *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt a. M. 1984, str. 82.

² "Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz", u: J. Habermas / N. Luhmann: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, Frankfurt a. M. 1971, str. 106.

³ U okviru "jezičkog zaokreta", i nadahnuti filozofijom Ludviga Vitgenštajna, Džon Ostin (pre svega u *Kako raditi stvari sa rečima*) i Džon Serl (*Govorni činovi*) dali su ključan doprinos analizi i teoriji govornih činova. Propozicioni čin, u kome se nekom predmetu nešto pripisuje ili odriče (recimo, Frenku da je izašao) nika-

običan jezik je ponudio područje koje je "prozaično", dostupan materijal u kome je mogao da sakupi, kontroliše i dalje razvija mnoge svoje centralne misli i motive. Habermas je u kasnijim radovima sebe retko ispravljao, ali je zato po pravilu uvodio dalja razlikovanja i preciziranja, i tako je stigao do razlike između kognitivne i komunikativne upotrebe jezika; zatim do klasifikacije govornih činova, a na osnovu toga i do razlikovanja četiri klase pretenzija na važenje (pretenzije na razumljivost, istinitost, ispravnost i autentičnost); a onda do konsenzualne teorije istine, teorije koja kaže da nekom predmetu mogu pripisati određeni predikat samo ako bi svako drugi ko bi sa mnom mogao da uđe u razmenu argumenata, tom predmetu pripisao isti taj predikat. Stigao je i do razlikovanja između teorijsko-empirijskih i praktičkih diskursa, razlikovanja koje omogućava da se rasvetle problematične pretenzije na važenje onda kada za to rasvetljavanje nisu dovoljni pitanja i odgovori koji su deo svakodnevnih prakse. I konačno, stigao je i do koncepta idealne govorne situacije, u kojoj je isključena mogućnost sistematskog iskrivljavanja komunikacije. U idealnoj govornoj situaciji svi učesnici poseduju jednake šanse, odnosno postoji simetrična podela šansi u pogledu izbora i izvođenja jezičkih činova – u toj situaciji vlada isključivo *svojevrсна prisila bez prisile boljeg argumenta*.⁴ Habermasova teza glasi da *jedino anticipacija idealne govorne situacije garantuje da smemo faktički*

---

da se ne može javiti izolovano – odnosno, može da se javi samo u okviru performativnog čina koji kroz određeni modus komunikacije pokazuje kako treba shvatiti propoziciju: kao tvrdnju ("Frenk je izašao"), naredbu ("Frenk, izađi!") ili pitanje ("Frenk je izašao?").

⁴ "Vorlesungen zur einer sprachtheoretischen Grundlegung der Soziologie", nav. delo, str. 119.

*postignut konsenzus povezati sa pretenzijom na umni konsenzus; ta anticipacija je u isti mah i kritičko merilo na osnovu koga je moguće dovesti u pitanje svaki faktički postignut konsenzus, i proveriti da li je on dovoljan indikator stvarnog sporazuma.*⁵

Ovo ukazuje na drugi razlog zbog koga su za Habermasa bili zanimljivi Vitgenštajnov koncept jezičke igre i teorija jezičkih činova. S obzirom na zapanjujuće mogućnosti običnog jezika, koje izlaze na videlo kada se učini eksplicitnim ono što se implicitno odvija u *jezičkoj igri komunikacije koja je deo svakodnevne prakse*,⁶ plauzibilno je običnom jeziku pripisati centralno značenje u pogledu reprodukcije ljudskog društva, i proučavati društvo držeci se njegovih standarda racionalnosti i merila napredovanja. Iz tog razloga je Habermas napravio presudan korak i sa filozofije svesti prešao na filozofiju jezika, sa filozofije subjekta na filozofiju intersubjektiviteta. Takođe, više se nije, kao ranije, pozivao na dosta neodređen pojam *životne prakse*, nego je počeo da koristi kategorije koje se mogu strože analizirati i koje su jasnije definisane, recimo kategorije *svakodnevne prakse* i *sveta života*.

Habermas je krajem leta 1971. godine stigao u Štarnberg da bi bio rukovodilac istraživanja u Vajcekerovom Institutu. On je tada već imao izgrađenu predstavu o komunikacijskoj formi života kao temi istraživanja životnih uslova naučno-tehničkog sveta. Saradnici na Institutu su bili spremni da se bace na posao. *Oni su mislili da ćemo mi od intelektualnih podsticaja koji su došli od studentskog pokreta napraviti nešto što bi se moglo upotrebiti na*

---

⁵ Isto, str. 118 f.

⁶ *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Frankfurt a. M. 1973, str. 153.

univerzitetu. Na plenarnim sastancima naučnika u Institutu vodile su se beskonačne diskusije o tome što bi ko želio da radi. Zbog teškoća koje su se javile u pokušajima zajedničkog rada na kraju su obrazovana dva samostalna odeljenja, o čijim se pristupima i projektima raspravljalo na zajedničkim nedeljnim sastancima. Program Vajcekero-ve radne grupe kretao se u rasponu od fizike, preko alternativa nauci i pitanja svetske ekonomije, sve do pitanja privrednog razvoja, razoružanja i ekologije. Habermas i njegovi saradnici, kojih je uvek bilo manje od dogovorenog maksimuma od petnaest, izneli su program i rezultate svojih istraživanja u knjizi objavljenoj 1973. godine pod naslovom *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*.

U toj, kako su je nazvali, *argumentacionoj skici*, pošli su od posmatranja društva iz ugla sveta života i iz ugla sistema. Stoga se javio problem povezivanja ove dve paradigme – to jest analize društva kroz strukture intersubjektivnosti i procese socijalne interakcije i analize preko funkcionalnih učinaka koje imaju međusobno razdvojeni elementi. Uvodeći paradigmu sistema Habermas je želio da u društvenoj analizi, usredsređenoj na lociranje kriznih događanja, primeni ono što mu se činilo korisnim u teoriji sistema koju je razvio Niklas Luman. Luman je, inače, 1970-ih godina bio njegov najznačajniji konkurent u domenu teorije društva i politike.

Oslanjajući se na Maksa Vebera, Habermas je ključno pitanje formulisao na sledeći način: kako u kasnom kapitalizmu – dakle u društvu koje je klasno isto kao i ranija društva i čija reprodukcija počiva na tome da oni koji su privilegovani prisvajaju društveno bogatstvo – rešiti problem zašto je višak društvenog proizvoda raspodeljen neravnopravno, a opet legitimno? Problemi vezani za sticanje legitimnosti u modernim društvima proizilaze otud

što kapitalističko društvo parazitira na tradicionalnim sadržajima koje je usvojilo, a građanska kultura može jedino u tradicionalnim slikama sveta da traži nove podsticaje – i upravo u tom sklopu se krije izvor problema koji su vezani za sticanje legitimnosti u modernim društvima. Habermasova hipoteza, koja čeka buduću empirijsku proveru, glasi da će promene u socijalnoj strukturi uzdrmati kako tradicionalne sadržaje koji pripadaju predgrađanskoj kulturi, tako i ključne elemente građanske ideologije, a *razgolićene normativne strukture, [...] ne dozvoljavaju uvođenje funkcionalnih ekvivalenata za razorene motivacione obrasce privatizma.*⁷ Samo rekonstrukcija koja polazi sa *stanovišta koje svoje opravdanje ima u univerzalnoj pragmatici* nudi objašnjenje šta u toj situaciji još jedino može da pruži legitimaciju. Ta rekonstrukcija treba da odgovori na sledeće pitanje: *kako bi pripadnici jednog društvenog sistema u nekom datom stadijumu razvoja proizvodnih snaga svoje potrebe kolektivno i obavezujuće tumačili, i koje bi norme prihvatili kao opravdane da su o organizaciji društvenog saobraćanja mogli i hteli da, u okviru diskurzivnog procesa izgradnje volje, prosuđuju uz dovoljno poznavanje graničnih uslova i funkcionalnih imperativa svog društva?*⁸

Habermas je planirao da se, oslanjajući se na svoj dvo-stepeni koncept društva, bavi ne samo otkrivanjem socijalnih patologija nego da se upusti i u istraživanja takve patologije – istraživanja o pojavnim oblicima sistematski iskrivljene komunikacije koja je interpersonalan pandan onim psihološkim poremećajima individue koje psihoanaliza svodi na nesvesno izbegavanje sukoba i objašnjava od-

---

⁷ Isto, str. 111.

⁸ Isto, str. 126.

govarajućim odbrambenim mehanizmima. Međutim, nije pronašao odgovarajuće saradnike za dalji rad na "Razmišljanjima o patologiji komunikacije".⁹

Dok su naučnici u Institutu u Štarnbergu radili na projektima širokog spektra, u svetu izvan te kule od slonovače došlo je do "zaokreta u tendencijama". Habermas se 1960-ih godina trudio da studentski protestni pokret zadrži na koloseku radikalnog reformizma, a sada, sedamdesetih, pokušava da, ukazivanjem na ono što realno postoji i na neregresivna rešenja problema, druge – naročito kolege na univerzitetu – odvraći od sklonosti ka povratku na staro. Još za vreme boravka u Frankfurtu krajem 1960-ih, reagovao je na tekst Ernsta Topiča, objavljen u Frankfurter Allgemeine Zeitung-u. Taj njegov kolega iz hajdelberškog perioda, kao i ostale kolege okupljene u savezu "Sloboda za naučno istraživanje" napali su "ideologe humaniteta", tvrdeći da su "izgubili kontakt sa realnošću" i da će dovesti do državne krize. Habermas je Topiču pokazao šta je zapravo realnost: *Da nije bilo u štampi vrlo prisutnog i delotvornog oživljavanja uzdrmanih prosvetiteljskih tradicija nikada nas ne bi dešavanja u domenu unutrašnje politike, usmerena protiv sila ekonomske i socijalne restauracije, dovela do ovog našeg današnjeg stanja. To stanje je tako nesigurno da se gotovo ne usuđujemo da glasno razmišljamo: sada (još uvek) živimo u jednoj od šest ili sedam najliberalnijih zemalja na svetu. I Vama je i to previše? Vi već pozivate da neko dođe da zavede red?*¹⁰

---

⁹ *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, nav. delo, str. 226.

¹⁰ "Machtkampf und Humanität. Eine Erwiderung auf Ernst Topitsch", u: *FAZ*, 12. 12. 1970; ponovo objavljeno u: *Kleine politische Schriften I-IV*, nav. delo, str. 316.

Jürgen Habermas i jugoslovenski filozof Gajo Petrović u Dubrovniku 1976. godine

Posle nešto više od godinu dana skoro ništa nije govorilo da još traje zapadnonemačko "proleće". Januara 1972. godine socijaldemokratski kancelar Vili Brant i premijeri pokrajina usvojili su takozvani Dekret o radikalima, koji je trebalo da "snagama protivnim Ustavu" zatvori pristup javnim službama. Dakle, odmah je bilo jasno da se želi onemogućiti da "ekstremisti" među predstavnicima kritički nastrojene studentske generacije naprave "marš kroz institucije". Dekret je doveo do preteranog administrativnog kopanja po nedavnoj prošlosti pojedinaca i preterivanja u izdavanju zabrana za profesionalni rad. Pogođeni su bili ne samo zaposleni u javnim službama i oni koji su čekali na mesto u njima, nego i novinari i urednici, pisci i umetnici.

Situacija je podsećala na eru makartizma u SAD i to je iza-
zvalo pažnju međunarodne javnosti.

Kada je sredinom 1970-ih – Brant se u međuvremenu
bio povukao, ali je i dalje bio predsednik SPD-a – Habermas
počeo da radi na realizaciji godesberskog programa u
okviru projekta "Orijentacioni okviri '85", on je time, za-
jedno sa Ofeom i drugima, želeo da još jednom apeluje
na savest socijaldemokrata. U tekstu "Da li je to malogra-
đanski put u socijalizam?", objavljenom u Spiegel-u, on
kaže da je s obzirom na prelivanje glasova (do koga je
došlo najpre zbog razočaranja u reforme koje su stale, i
onda sve više i zbog strahovanja vezanih za ekonomsku si-
tuaciju) potrebna *prosvetujuća politizacija stanovništva
i umno zasnovana polarizacija snaga*. Ne sme se dozvo-
liti polarizacija u koju želi da nas uvuče demagogija jed-
nog Franca Jozefa Strausa. U zaključku teksta stoji: *Re-
formaska politika je unapred osuđena na neuspeh ukoliko
uopšte ne teži tome da stekne moć zahvaljujući kojoj će
biti kadra da privredni sistem upotrebi kao instrument
za ostvarivanje političkih ciljeva. I ne samo to: reform-
ska politika, koja se uvodi bez jedne takve težnje, to jest
polazi od sasvim nerealističke pretpostavke, nužno vodi
do privrednog, reformskog i političkog poraza na izbori-
ma, i neminovno će obeshrabriti vlastite pristalice i na du-
gi rok naneti štetu stvari demokratskog socijalizma.*¹¹

Sve su to bili pokušaji da se politička diskusija održi
otvorenom. A to je tokom sedamdesetih bilo sve teže. U
početku se još činilo da se pristalice i protivnici demokra-
tizacije sukobljavaju na nivou argumentacije, ali ubrzo se

---

¹¹ S. Skarpelis-Sperk, J. Habermas, P. Kalmbach, C. Offe: "Ein
biedermeierlicher Weg zum Sozialismus?", u: *Spiegel*, 24. 2. 1975,
str. 12.

ta rasprava razvila u sukob u kome predstavnici konformizma, lojalni državi, prebacuju predstavnicima građanskih ideala prosvetćenosti i emancipacije ne samo da su sami prouzrokovali legitimacijske i motivacijske deficite čijim se preispitivanjem bave, nego i da su odgovorni za nasilne akcije i teror koji je sprovodila Frakcija Crvene armije (RAF). Novembra 1974. godine, na susretima u organizaciji bavarske Akademije za lepe umetnosti, Herman Libe, profesor filozofije i političke teorije, rekao je da u svom predavanju želi da odgovori na sledeće pitanje: "Kako je bilo moguće da se u našoj parlamentarnoj demokratiji procesi koji vode ka tome da se politički poredak sve manje smatra nečim što nas obavezuje nazivaju napretkom u demokratizaciji i da se slave, pa dakle i podržavaju?"¹² Situacija se zaoštrila kada je niz političara i profesora događaje od 1977. godine – među koje spadaju i ubistvo Zigfrida Bubaka, Jirgena Pontoa i Hansa Martina Šlajera – iskoristio da bi izazvao raspoloženje slično onome koje je vladalo u vreme pogroma i da bi okrenulo javnost protiv svega što je važno za levo i intelektualno, a na prvom mestu protiv Frankfurtske škole. Još prvih godina u Štarnbergu Habermas je bez sumnje osetio koliko je zapravo nesigurna osnova onoga što se čini kao samorazumljivo. Savet Filozofskog fakulteta u okviru Univerziteta u Minhenu odbio je 1973. godine da mu ponudi počasno mesto profesora, iako je bilo uobičajeno da se ono ponudi direktorima u Institutu "Maks Plank", na osnovu čega je i Vajceker postao počasni profesor u Minhenu. Habermasu, između

---

¹² H. Lübbe, "Fortschritt als Orientierungsproblem im Spiegel politischer Gegenwartssprache", u: C. Graf Podewils (prir.), *Tendenzwende? Zur geistigen Situation der Bundesrepublik*, Stuttgart 1975, str. 12.

ostaloga, nije oprosteno što je učestvovao u pravljenju Zakona o visokom školstvu u pokrajini Hesens. U julu 1980. godine minhenski univerzitet je ponovo odbio da mu ponudi profesuru. Institut je imao kontakte u Americi, Francuskoj, Engleskoj, pa su tako njegovi gosti bili, recimo, etnometodolog Harold Garfinkel i razvojni psiholog Lorenz Kolberg, francuski sociolog Alen Turen i Niklas Luman. Ali su zato, što je bilo neuobičajeno, Institutu bili otežani kontakti sa univerzitetima u Nemačkoj. Stoga je za Habermasa bilo od izuzetnog značaja kada je septembra 1980. godine iz ruku Valtera Valmana, gradonačelnika Frankfurta iz redova CDU, primio nagradu "Teodor V. Adorno", kojom je njegovo filozofsko delo priznato kao "doprinos razumevanju sadašnjeg doba" i to upravo zato što su njegove teme i metode izazivale kontroverze". Valman je dodeljivanje te nagrade povezo sa zahtevom da se konačno prestane sa optužbama da je Frankfurtska škola iznedrila terorizam.

U trenutku kada su "postmoderna" i "neokonzervativizam" bile odrednice duha vremena, ova nagrada pružila je Habermasu priliku da na jednom vrlo eksponiranom mestu, naime u crkvi Svetog Pavla u Frankfurtu, predstavi svoju analizu *dubovnopoličkih sukoba danas*. Posle gotovo cele decenije provedene u Štarnbergu, to je bio prvi put da je on, u obliku prilagođenom izlaganju za širu publiku, izneo sažetak glavnih tema iz "Teorije komunikativnog delanja", rada koji je u to vreme završavao. U središtu izlaganja su bile četiri teme koje zadiru jedna u drugu, i koje su smeštene u kontekst zaoštreno predstavljenih pozicija u sukobu, kao i pozicija koje je Habermas doveo u vezu sa postojećim sukobom – pa između ostaloga i Adornovu poziciju.

Prva tema se nadovezuje na Maksa Vebera kao teoretičara koji se bavi procesom racionalizacije na Zapadu.

Maks Veber je rekao da je za modernu u domenu kulture karakteristično da se supstancijalni um, izražen u religijskim i metafizičkim slikama sveta, deli na tri momenta koji se još samo formalno (to jest u formi argumentacionog utemeljenja) drže zajedno. U novo doba su se te slike sveta raspale, a nasleđeni problemi su se razdvojili na zasebna područja istinitosti, normativne ispravnosti i autentičnosti, to jest lepote; zahvaljujući tome je bilo moguće razmatrati ih zasebno, kao pitanja spoznaje, pravde i ukusa, pa je došlo i do diferenciranja vrednosnih sfera nauke, morala i umetnosti.¹³

Naredna tema je druga strana procesa racionalizacije, koji ima svoje vlastite zakonitosti i do koga je došlo zahvaljujući pomenutoj diferencijaciji. *Na drugoj strani raste razmak između kulture stručnjaka i široke publike. Ono što zahvaljujući specijalističkom radu i specijalističkoj refleksiji postaje deo kulture, ne dospeva bez daljnjeg u posed svakodnevne prakse. Štaviše, postoji opasnost da će racionalizacija kulture osiromašiti svet života u pogledu njegove tradicionalne supstance.¹⁴*

Treća tema je pokušaj da se rasvetli neuspeh reakcija na ove probleme. Nije se ostvarilo optimističko očekivanje klasične moderne – klasična moderna je, naime, očekivala da će profesionalizovana umetnost i nauka omogućiti kontrolisanje prirodnih sila, društveni i moralni napredak, pa čak dovesti i do čovekove sreće. Nije, međutim, ostvaren ni program ukidanja moderne, program koji je postojao i postoji pre svega u umetnosti, ali i u filozofiji.

---

¹³ "Die Moderne – eine unvollendetes Projekt", u: *Kleine politische Schriften I-V*, nav. delo, str. 452.

¹⁴ Isto, str. 453.

Četvrta tema su posledice koje Habermas izvodi iz svega ovoga. *Mislim da treba da učimo iz zabluda u koje je projekt moderne zapao, i iz grešaka preambicioznih pokušaja ukidanja moderne, a ne da verujemo da su moderna i njen projekt propali.* A može se naučiti sledeće: [...] *opredmećena svakodnevna praksa, koja počiva na preplitanju bez prisile kognitivnog aspekta sa moralno-praktičkim i estetsko-ekspresivnim, ne može se dovesti u zdravo stanje priključivanjem na bilo koje pojedinačno, nasilno otvoreno područje kulture.*¹⁵ Potrebno je postupiti veoma promišljeno kada se znanje, sakupljeno u nauci, moralu i umetnosti, odvaja od domena praktičkog i in-karnira u institucijama. Treba voditi računa pre svega da sistemska dinamika, koja postoji u privrednim i administrativnim sistemima, ne dobije prevagu.

"Nastavak projekta moderne" – to je bio iznenađujući naziv za perspektivu koju iznosi jedan levi intelektualac. On se može posmatrati kao omaž Adornu, istrajnom zagovorniku estetičke moderne, koji se zalaže za kombinaciju spontanosti i racionalnosti. Ali se isto tako može videti i kao pokušaj da se pojam moderne ponovo ispuni sadržajem i na taj način skrene pažnja na zahteve i intencije koje teško da bi iko u demokratskom društvu mogao da odbaci a da sam sebe ne degradira ili iz tog društva isključi. Pri tome je važno što pojam "moderne", za razliku od, recimo, pojma "socijalizma" ili "demokratizacije", ne izaziva refleks odbojnosti i ne priziva prigovor da je reč o projektu "popravljanja sveta" ili "totalitarizmu".

Kada je godinu dana posle govora u crkvi Svetog Pavla objavljena *Teorija komunikativnog delanja*, ona za Habermasa nije bila samo rezultat deset godina interdiscipli-

---

¹⁵ Isto, str. 460, 456.

narnog i empirijski orijentisanog društvenog istraživanja u Štarnbergu, nego i rad nastao u okolnostima prema kojima je gajio veoma pomešana osećanja. Ako se posmatra broj objavljenih radova i kvalifikovanost saradnika, to vreme bi se moglo smatrati uspešnim. Ali to nije bilo vreme fleksibilne saradnje grupe naučnika koji su posvećeni jednom jedinom projektu. *To je za mene bio loš period. Pogrešio sam što sam otišao tamo. Naprosto nisam znao kako da se izvučem odatle. Doduše, saradnicima sam jasno rekao: posle pet godina je kraj i niko ne ostaje ovde. To je bio uslov pod kojim su oni pristali da dođu tu. Ali niko nije otišao.* Prave teškoće su zapravo počele tek kada se Vajceker povukao 1980. godine. On nije za sebe našao naslednika i zato je tada zatvoren onaj deo Instituta na čijem čelu je bio. Kada je nekoliko Vajcekerovih saradnika imalo primedbe na novu koncepciju Instituta "Maks Plank" za društvene nauke, koncepciju koja je bila Habermasovo delo, to je za njega bio povod da najavi svoje povlačenje te jeseni.¹⁶

Dakle, *Teorija komunikativnog delanja* je nastala u vreme kada je za Habermasa budućnost bila neizvesna. Poziv da dođe na Berkli stigao je 1980. godine; Holger Berner, premijer Hesena, bio je spreman da mu ponudi neko mesto kada je bilo jasno da Habermas traga za trećom opcijom osim Minhena i Berklija; početkom 1982. godine dobio je poziv za Bilefeld. U *Teoriji komunikativnog delanja* teorijsko-istorijske rekonstrukcije se smenjuju sa razmatranjima koje odlikuje sistematski pristup, ali i jedno i drugo vode do zaključka u kome Habermas iznosi dijagnozu savremenog trenutka i formuliše zadatke jedne

---

¹⁶ "Das Starnberger Debakel. Jürgen Habermas: 'Warum ich die Max-Planck-Gesellschaft verlasse'", u: *Die Zeit*, 8. 5. 1981.

kritičke teorije društva. Kada se knjiga pojavila Habermas je imao pedeset i dve godine i konačno je postao jedan od najznačajnijih teoretičara društva u dvadesetom veku. A da je i on sam taj obiman rad, koji obuhvata 1200 stranica u dva toma, smatrao svojim ključnim delom govori i posveta: *Za Ute Habermas-Veselbeft*.

Među iznenađujuće elemente u *Teoriji komunikativnog delanja* spada i to što je analitičko razlikovanje sveta života i sistema Habermasa dovelo do konstatacije da dualizam i realno postoji. Moguće je pratiti kako se u toku istorije "sistem" osamostalio u odnosu na "svet života", a to je za Habermasa bio razlog da uvede dvostepen koncept društvene teorije i da formuliše ključnu tvrdnju svoje kritičke pozicije. *Ako taj trend odvajanja sistema od sveta života prikazemo na ravni sistematske istorije formi sporazumevanja, odmah ćemo videti neumoljivu ironiju procesa svetskoistorijskog prosvetavanja: zabvaljujući racionalizaciji sveta života sistem se usložnjava i na kraju hipertrofira na takav način da se imperativi sistema od njega odvajaju i onda kidaju ono što nas drži vezanim za svet života, za snagu sveta života koju su instrumentalizovali za svoje potrebe.*¹⁷

Ova tvrdnja je pretočena u dobro poznatu i pitku formulaciju o *kolonizaciji sveta života*.¹⁸ Kako ta kolonizaci-

---

¹⁷ *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt a. M., str. 232 f.

¹⁸ Pripadnici društvenih kolektiva obično imaju jedan svet života. On je u komunikaciji, ali i u spoznajnim procesima, uvek dat samo u specifičnoj predrefleksivnoj formi pozadinskih pretpostavki, pozadinskih sposobnosti i pozadinskih odnosa. [...] U pogledu procesa komunikacije svet života funkcioniše kao resurs za ono što ulazi u eksplicitna ispoljavanja; ali u trenutku kada to pozadinsko znanje uđe u komunikativne iskaze, gde postaje eksplicitno

ja izgleda moguće je videti, recimo, na primeru ambivalentnosti koja karakteriše pomak do koga je došlo u uvođenju regulativa u socijalnoj državi. *U meri u kojoj se socijalna država ne ograničava samo na pacifikaciju klasnih sukoba u domenu proizvodnje, nego svoju mrežu patronaže baca i preko područja života koji spadaju u privatnost, utoliko će biti izraženiji očekivani patološki nusefekti koje sa sobom donosi uvođenje pravnih regulativa koji vode birokratizaciji i monetarizaciji ključnih područja sveta života. Struktura tog tipa uvođenja pravnih regulativa dovodi nas u dilemu zato što garancije socijalne države, koje su u službi društvene integracije, jednako doprinose i dezintegriranju onih životnih sklopova koje socijalna intervencija, kada je pravno uobličena, odvaja od mehanizama sporazumevanja (koji koordiniraju delanje) i premešta ih u medije kao što su vlast i novac.¹⁹ S obzirom na to, nameću se sledeća pitanja: [...] da li se do nivoa složenosti sistema kakav imamo u moderni može stići samo po cenu postojanja nekog vida klasne vladavine? Da li stoga moramo biti spremni da za neku humaniju formu zajedničkog života platimo visoku cenu – cenu da privreda devoluira?²⁰*

Pratim jedan misaoni motiv i imam jednu osnovnu intuiciju. I jedno i drugo potiču iz religijskih tradicija, postoje i kod protestantskih i jevrejskih mističara, pa čak i kod Šelinga. [...] Ta intuicija ima svoj koren u domenu saobraćanja sa drugima [...]. Uza-

---

znanje i time se kristalizuje, ono gubi karakter izvesnosti, svoj pozadinski karakter i karakter onoga iza čega se ne može dalje ići, dakle karakter koji strukture sveta života oduvek imaju za one koji svetu života pripadaju. (Jürgen Habermas, 1981. godine)

¹⁹ Isto, str. 534.

²⁰ Intervju sa D. Horster / W. v. Reijen, nav. delo, str. 532.

jamnost i distanca, [...] ranjivost i pažnja koju pokazujemo jedni za druge – sve te slike o pružanju zaštite, o izlaganju samog sebe i saosećanju, predavanju i opiranju, izniču iz horizonta iskustva koji je, da kažemo to Brehtovim rečima, horizont prijateljskog saživota. *Takvo* prijateljstvo ne isključuje sukob: njega odlikuju one forme ljudskosti u kojima je moguće sukobe preživeti.

Jirgen Habermas, 1981. godine

Kraj dvotomne knjige zvuči kao početak onoga što se Habermas nadao da će biti rezultat njegovog rada u Štarnbergu: *Teorija komunikativnog delanja* [...] je dobar okvir da se ponovo krene u interdisciplinarno istraživanje čiji je predmet selektivan obrazac kapitalističke modernizacije.²¹

---

²¹ *Theorie des kommunikativen Handelns*, nav. delo, tom 2, str. 583.

VII

**"UTOPIJSKI SADRŽAJ
KOMUNIKACIJSKOG DRUŠTVA"**

**1983-1994: Profesor filozofije u
Frankfurtu**

Verovatno idem u Frankfurt, na univerzitet, i ne znam koliko će mi vremena ostaviti obaveze koje ću tamo imati. Pripremam niz predavanja o teoriji moderne [...]. Volim da radim sa kolegama iz drugih oblasti, uvek sam se zalagao za saradnju filozofije i pojedinačnih nauka. Mora biti moguće da se na empirijskom materijalu pokaže kako um može da se uvede u nauku. Drugi cilj će biti, kako mi se sada čini, da napišem još nešto poput Strukturne promene javnosti.¹ Sa ovakvim viđenjem budućnosti završava se intervju sa Habermasom iz oktobra 1981. godine, objavljen u časopisu Ästhetik und Kommunikation.

Naredne godine se na poziv Instituta "Gete" vratio u Frankfurt na mesto profesora filozofije. Doduše, on je i u međuvremenu tamo bio prisutan budući da ga je za taj

---

¹ "Dialektik der Rationalisierung", Jürgen Habermas u razgovoru sa Akselom Honetom, Eberhartom Knedler-Bunteom i Arno Vildmanom u: *Ästhetik und Kommunikation*, oktobar 1981, str. 155; ponovo štampano u: *Die Neue Unübersichtlichkeit. Kleine politische Schriften V*, Frankfurt a. M. 1985, str. 298.

grad mnogo toga vezalo, između ostalog i to što je od 1975. godine bio počasni profesor na tamošnjem univerzitetu. U Hesenu je i dalje na vlasti bio SPD, ali u samom Frankfurtu je prošlo vreme u kome je SPD dominirao. Na saveznom nivou se FDP okrenuo od SPD-a i priklonio CDU-u pa je tako oboren Helmut Šmit a na mesto saveznog kancelara došao je Helmut Kol. Uspostavila se, dakle, ista ona konstelacija u vlasti kakva je u Zapadnoj Nemačkoj postojala neposredno nakon završetka rata. To je, takođe, bilo vreme usporenog privrednog rasta, tokom koga pristalice preraspodele nisu mogle da se pozivaju na stvorene viškove proizvoda. Prema Habermasovom tumačenju, SPD je zagovornik kompromisa na kome počiva socijalna država, ali je istovremeno i ona koja analizira rast nepredviđenih troškova takve države, te je stoga počela da po popularnosti zaostaje iza onih koji energično tvrde da treba primeniti stare recepte.

Letnjeg semestra 1983. godine Habermas je ponovo počeo da drži nastavu u Frankfurtu. Želeći da predupredi pogrešna očekivanja, on je pre početka predavanja o "teoriji modernosti", podvukao sledeće: [...] *nemam nameru da nastavljam tradiciju jedne škole*. Ali je zatim dodao: *Svako stanovište koje se retrospektivno pripisuje Frankfurtskoj školi bilo je reakcija na iskustva koja smo u nedavnoj istoriji imali sa fašizmom i staljinizmom, a pre svega na nepojmljiv događaj holokausta. Misaona tradicija može opstati samo ako se u svetlosti novih iskustava drži svojih ključnih intencija, a to nije moguće bez napuštanja teorijskih sadržaja koji su prevaziđeni.*²

---

² Opaske pre početka jednog predavanja, u: *Die Neue Unübersichtlichkeit*, nav. delo, str. 209.

Habermas je prevaziđenim smatrao pristup stare kritičke teorije, koja se bavi kritikom ideologije, i zato se okrenuo rekonstruisanju komunikativnog uma, to jest uma koji učestvuje u upotrebi jezika orijentisanog na sporazumevanje. Na taj način je on filozofiji dao novi sistematski zadatak i novi značaj. Kao "čuvarka racionalnosti", ona je sada posrednik između kulture eksperata, na jednoj, i sveta života, na drugoj strani. Stoga je Habermas bio i iritiran i razočaran što niti studenti niti nastavnici sa područja društvenih nauka nisu pokazali naročit interes za njegov rad.

Iz serije predavanja pod nazivom "Teorija modernosti" nastala je knjiga *Filozofski diskurs moderne*. Habermas dugo vremena nije naročito ozbiljno uzimao svoje francuske kolege, ali sada su mu oni bili podsticaj da svoju komunikacijsku teoriju društva predstavi i kao nacrt suprotstavljen poststrukturalizmu i postmoderni i kao nastavak projekta moderne. U međuvremenu je naučio da radikalnu kritiku uma, onako kako je izvodi Mišel Fuko, ceni kao doprinos izoštravanju osećaja za ambivalencije modernizacije, i slagao se sa njom kada je kritikovao jednostranu racionalnost. A opet, oštro je kritikovao odbacivanje racionalnosti uopšte. Rastakanje subjekta, odustajanje od aktivnosti i prepuštanje da stvari idu svojim tokom – to je ono što preporučuju autori sa kojima on ulazi u raspravu, to je prava suština njihove pozicije, i ta pozicija nije ništa drugo do neodređena negacija, nemoćno odbijanje, odraz u ogledalu upravo onoga što se odbacuje. *Taj furiozan rad dekonstrukcije vodi do nekih vidljivih konsekvenci tek kada paradigmu samosvesti, to jest paradigmu subjekta koji se prema samome sebi odnosi kroz spoznaju i koji dela izolovan, zameni jedna druga paradigma – paradigma sporazumevanja, to jest intersubjektivne poveza-*

nosti individua koje u komunikaciji postaju područstvene i koje priznaju jedna drugu. Tek tada se uobličava kritika subjektocentriranog uma, koja je zainteresovana samo za raspolaganje objektima – postajući kritika zapadnog "logocentrizma". Dijagnoza ove kritike glasi da ne daje previše nego daje premalo uma. Ona ne pokušava da ponudi nešto što bi nadjačalo modernu, nego poseže za kontra-diskursom koji je deo same moderne [...]. Ova kritika se odriče bombastične izvornosti i povratka na arhajske početke; ona skida okove sa subverzivne moći koju poseduje moderno mišljenje, i tu moć usmerava protiv onoga što se od Dekarta do Kanta uzimalo kao paradigma filozofije svesti.³

Habermas je kritikovao i Adorna upravo zbog toga što se nije nadovezao na taj kontra-diskurs koji postoji u moderni, i što je nivelisao sliku moderne, zanemarišvi neke njene suštinske crte. U raspravi sa oba autora *Dijalektike prosvetiteljstva*, Habermas je rekao: da u nekim aspektima moderne ne postoji umni sadržaj onda ne bi imalo smisla tvrditi da su neki njeni drugi aspekti patološki. Zatim je ukazao gde se može naći taj sadržaj uma: *Mislim na onu unutrašnju teorijsku dinamiku koja nauke, i samo-refleksiju nauka, stalno primorava da ne ostaju samo na stvaranju tehnički upotrebljivog znanja; zatim, mislim na univerzalističke osnove prava i morala koje su otelovljene (koliko god to otelovljenje bilo iskrivljeno i nepotpuno) i u institucijama pravne države, u različitim oblicima demokratskog obrazovanja volje, u individualističkim obrascima izgradnje identiteta; mislim, konačno, na produktivnost i eksplozivnu snagu elementarnih*

---

³ *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Frankfurt a. M. 1985, str. 361 f.

*estetskih iskustava na osnovu kojih subjektivnost, oslobođena imperativa svrsishodnog delanja i konvencija svakodnevnog opažanja, postaje decentrirana [...].*⁴

Adorno i Horkajmer su smatrali da je sa fašizmom, staljinizmom i holokaustom iz realnosti nestala i poslednja iskra uma. Zbog toga nisu uspeli da pronađu više nijednu tačku na koju bi se mogla nadovezati teorija zaokupljena kritikom ideologije, teorija koja bi i u zloupotrebljenim idejama mogla da dešifruje element uma koji i dalje u njima prebiva. Kritika je svoj izvor i svoje opravdanje pronašla u mimetičkom senzibilitetu čiji je uzor estetsko iskustvo moderne umetnosti, i koji zbog toga smatra da poseduje snagu determinisane negacije. Takva kritika je Adornu išla od ruke, ali nije bila pogodna za uopštavanje. Habermasu se mnogo izglednijim činio pokušaj da se pažnja usmeri na tragove i postojeće forme jedne komunikativne racionalnosti – ta komunikativna racionalnost će omogućiti da se rekonstruišu normativne osnove kritičke teorije društva, osnove tako duboko postavljene *da ih raspad građanske kulture, koji mi danas vidimo u Nemačkoj, nije ni dotakao.*⁵

Habermas nedostatke kritičke teorije nabraja ovako: *normativne osnove; nezadovoljavajući pojam istine i odnos prema naukama; potcenjivanje demokratskih tradicija i tradicija pravne države.*⁶ Prvi nedostatak se može, smatra Habermas, odstraniti uz pomoć *teorije komunikativnog delanja*; drugi nedostatak može odstraniti postempirijska teorija nauke, čijem nastanku je sam doprineo, a zatim i njegov pristup koji je integrativno-interdisciplina-

---

⁴ Isto, str. 138.

⁵ Isto, str. 156.

⁶ "Dialektik der Rationalisierung", *Kleine politische Schriften V*, str. 171.

ran i problemski orijentisan. Uklanjanje trećeg nedostatka centralna je tema njegovog rada u trećem periodu boravka u Frankfurtu.

Aktuelan povod da se tom temom bavi bili su protesti protiv odluke NATO da navodene projekte i peršing raketne stacionira u Nemačku kao odgovor na sovjetske rakete srednjeg dometa. Iako je bilo velikih demonstracija, tokom cele 1983. godine se pregovaralo i nekako je izbegnuto nasilje. Vlasti su pokazale da pravo shvataju na autoritaran način i da nemaju osećaj ni za ono što pokreće građansku neposlušnost niti za oblike njenog ispoljavanja. U toj situaciji je Habermasu bilo važno da jasno kaže kako ovi protesti, čija se scena razlikuje od scene studentskih protesta, prvi put u Nemačkoj pružaju priliku da se građanska neposlušnost shvati kao element jedne zrele političke kulture. Nadovezujući se na definiciju građanske neposlušnosti koju američki filozof Džon Rols daje u delu *Teorija*, Habermas piše da među ključna svojstva te neposlušnosti spada i *namerno kršenje pojedinih pravnih normi [...], što ne utiče na poštovanje pravnog poretka u celini*.⁷ Studentski pokret se možda nije poistovećivao sa ustavnim osnovama demokratske republike i nije posedovao svest o simboličkom karakteru kalkulisanih povreda pravila, ali zato ovaj novi protestni pokret ne pati od takvih nedostataka.

Imajući u vidu preovlađujući mentalitet koji kaže "zakon je zakon", Habermas je formulisao sledeće ključno pitanje: *Zašto bi u demokratskoj pravnoj državi, i upravo*

---

⁷ "Ziviler Ungehorsam – Testfall für den demokratischen Rechtsstaat", u: P. Glotz (prir.), *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat*, Frankfurt a. M. 1983; preštampano u: *Die Neue Unübersichtlichkeit*, nav. delo, str. 83.

*u njoj, građanska neposlušnost mogla da bude opravdana?*⁸ Njegov pravno-filozofski odgovor se svodi na sledeće: opravdanje i osnovnih normi i osnovnih prava, i garancija pravnog postupka i jednakosti pred zakonom – dakle opravdanje svega toga tiče se okolnosti da svaka od tih stvari može da bude izraz interesa koji se daju uopštiti, i što se može očekivati da će ih u proceduri umne izgradnje volje, i nakon razmatranja, prihvatiti svi oni kojih se norme, garancije i načela tiču. Takav odgovor *isključuje [...]* danas omiljeno posezanje za *sadržinski utvrđenim poretkom vrednosti koji se u toku istorije uvrežio. Kako god gledali na moralne teorije, demokratska pravna država ne može, budući da ne gradi svoj legitimitet na pukoj legalnosti, od svojih građana zahtevati da zakone poštuju bezuslovno, nego samo uz izvesne ograde.*⁹ Demokratska pravna država mora da vodi računa da se ne stopi sa pravnim poretkom, i mora zaštititi i u životu održati nepoverenje prema nepravdnosti koja se pojavljuje u pravu, bez obzira što se tom nepoverenju ne može dati neka pravna forma. Demokratska pravna država je suočena sa paradoksom koji može rešiti samo *politička kultura koja građanke i građane snabdeva senzibilitetom, izvesnom merom moći rasuđivanja i spremnosti na rizike, koji su svi neophodni u prelaznim i izuzetnim situacijama kada treba uočiti legalne povrede legitimiteta, a onda na osnovu moralnih uvida stupiti u akciju, i to, ako je neophodno, kršeći zakone.*¹⁰ Kada je u pitanju dodatno naoružavanje zbog koga Nemačka, koja je i inače ogromno skladište oružja, možda postaje meta eventualnog pre-

---

⁸ Isto, str. 85.

⁹ Isto, str. 86.

¹⁰ Isto, str. 87.

ventivnog udara, ili potencijalan talac, i kada se sve to događa u kontekstu trke u naoružavanju, koja predstavlja pretnju za ceo svet – onda je nesumnjivo u pitanje dovedena legitimacijska snaga pravila o tome da većina odlučuje ukoliko to znači da je u Bundestagu jednostavna većina dovoljna za donošenje odluke, umesto da se donese zakon do koga se stiglo javnim procesom izgradnje volje.

U razgovoru sa saradnikom časopisa *Ästhetik und Kommunikation* Habermas je rekao: *U onome što nameravam, ja donekle pratim Maksa Vebera (mada čovek zapravo nikada ne može biti sasvim siguran šta čini) budući da pokušavam da odvojenim držim različite sfere: na jednoj strani političku publicistiku, a na drugoj "pravo" filozofiranje (kojim mogu da se bavim, paradoksalno, samo nepotpuno, iako se moje namere upravo tu najpotpunije izražavaju). Dalje, tu je i naučni rad u užem smislu, uključujući i nastavu, a onda, kada je za to dobar trenutak, i političko delovanje koje nije samo publicističko. Ove različite oblike rada držim odvojene ali ne kažem da je to nekakva podela rada u kojoj jedno sa drugim nema nikakve veze ili u kojoj se radi o kombinovanju različitih uloga. Pokušavam da svaku od tih uloga igram tako da i sve ostale istovremeno budu vidljive. Uistinu me ljuti i pogađa agresija onih koji ne umeju da vide, a još manje da uvažavaju da ja odvajam te uloge, i onda se svime istovremeno bave. [...] Želeo bih da očuvam izvesno razlikovanje i to, ako nije preterano uobraženo reći, i iz moralnih razloga, ili možda čak još i zbog straha? U našem današnjem društvu postoje određena merila na osnovu kojih je moguće razlikovati odgovorne dubove od neodgovornih.*¹¹

---

¹¹ "Dialektik der Rationalisierung", nav. delo, str. 205.

Ako pogledamo ovaj treći Habermasov period boravka u Frankfurtu kao jednu celinu zapazićemo zapanjujuće sjedinjavanje naučne stručnosti, s jedne, i raznolikih delatnosti koje su sve pod kišobranom "sveta života", s druge strane. Ovaj period obuhvata: nastavnički rad; učestvovanje na konferencijama i simpozijumima o Adornu, Horkhajmeru, Vitgenštajnu; objavljivanje naučnih radova koji su u to vreme bili posvećeni razvijanju i preciziranju teorije diskursa, a pre svega etike diskursa; nastupe u ulozi intelektualca koji razmišlja o politici, objavljivanje tekstova koji su kasnije sakupljeni u knjizi *Kratki politički spisi*; mesečne razgovore o aktuelnim društvenim pitanjima, koje je inicirao zajedno sa Joškom Fišerom (tada ministrom za ekologiju u Hesenu i prvim ikada ministrom iz Zelene partije); nastupe u svojstvu socijalističkog i levo orijentisanog teoretičara, kao kada je u novembru 1984. godine održao govor u Španiji, na poziv tamošnjeg predsednika parlamenta (u Španiji je na izborima 1982. godine Socijalistička radnička partija dobila apsolutnu većinu); prihvatanje gostujućih profesura u inostranstvu i držanje predavanja i govora; držanje govora povodom primanja različitih nagrada i počasnih doktorata; i, kao vrhunac te faze, vrhunac barem u naučnom domenu, tu je i pravno-filozofski projekt koji mu je omogućila stipendija "Lajbnic" koju dodeljuje Nemačka fondacija za istraživanje, zahvaljujući kojoj je Habermas mogao da napiše knjigu *Fakticitet i važenje*.

Kao odličan primer kako je Habermas svaku od ovih uloga igrao tako da su istovremeno i sve ostale bile vidljive može poslužiti njegov govor "Kriza države blagostanja i iscrpljivanje utopijskih energija". Ovaj govor je održao pred članovima španskog parlamenta i tamošnjim pravnicima koji se bave ustavnim pravom. Namera mu je bila da,

predstavljajući svoju knjigu *Nova nepreglednost* političarima, govori o sadašnjem trenutku kao jednoj stanici u procesu učenja i kao fazi koja je samo prelazna. U njegovoj knjizi se, naime, iznosi zahtev za nastavljanjem rada na projektu socijalne države ali na jednoj višoj, refleksivnoj ravni, što zapravo znači da cilj više nije samo pripitomljavanje kapitalističke ekonomije, nego i obuzdavanje same države. U tom projektu na mesto utopije radničkog društva dolazi utopija komunikacionog društva, društva za koje više nije karakteristično da se normativno izdvaja jedna određena forma života, već su karakteristični formalni aspekti jedne visoko razvijene, komunikativne infrastrukture mogućih formi života.

Od vremena intelektualnog žara u toku "nemačke jeseni" 1977. godine Habermas nije objavljivao u Frankfurter Allgemeine Zeitung-u, ali je ostao pažljiv čitalac ovog lista. Tako je aprila 1986. godine, u tu objavljenom tekstu erlangenskog istoričara Mihaela Štirmera, pročitao da "u zemlji bez istorije budućnost osvaja onaj ko daje sadržaj pamćenju, oblikuje pojmove i tumači prošlost".¹² Nemačka ima odgovornost u pogledu svetske istorije i globalne ekonomije, i ona, kaže taj autor, kako bi ponovo izgradila samosvest i postala uračunljiva, mora da ponovo prisvoji istoriju koju je izgubila.¹³ Ovim Štirmerovim tekstom je

---

¹² M. Stürmer: "Geschichte in geschichtslosem Land", u: FAZ, 25. 04. 1986; ponovo štampano u: R. Augstein et al., "Historikerstreit". *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*, München i dr, 1987, str. 36.

¹³ Habermas i Apel su usvojili i razvili teoriju Lorenza Kolberga, koji se nadovezao na stavove Žana Pijažea, i razradio ih, te zaključio da se moralna svest razvija stepnjevitio i da sa svakim narednim stepnjem razvoja raste i sposobnost za rešavanje moralnih proble-

počeo takozvani sukob istoričara, u kome je tema zapravo bila proces samorazumevanja nemačkih građana.¹⁴ Problem se ticao javne upotrebe istorije i pitanja o nivou političke kulture u Nemačkoj, a zatim i o odnosu prema nacionalsocijalističkoj prošlosti i o nivou političke kulture o kome taj odnos svedoči – o tome da li se taj odnos kreće na nivou konvencionalnog ili na nivou postkonvencionalnog identiteta. *U zvaničnom, u javnost iznetom samorazumevanju Nemačke dosad je postojao jedan jasan i jednostavan odgovor. On kod Vajceкера ne zvuči nimalo različito od onoga što o tome kažu Hajneman ili Hojs. Posle Aušvica, mi svoju nacionalnu samosvest možemo crpiti samo iz boljih tradicija naše istorije, i te tradicije ne treba da usvajamo nepromišljeno nego kritički. Nacionalni životni kontekst, koji je nekada omogućavao neporedivo bogatstvo supstancije ljudskog sapripadanja,*

ma. Razlikovanje pretkonvencionalnog, konvencionalnog i postkonvencionalnog identiteta izostrava nam svest za to da skepticizam prema onome što je uvreženo, kao i dovođenje u pitanje konvencija, ne mora poticati iz nedostatka moralnosti ili pak iz moralnosti koja je nesigurna, već upravo može svedočiti o moralnom sudu koji je vođen principima i sposoban za argumentaciju.

¹⁴ Povod i spektakularna tema "sukoba istoričara" bio je jedan tekst koji se pojavio istog dana, 6. juna 1986. godine, kada su počeli i takozvani remerberški razgovori u Frankfurtu, to jest godišnja okupljanja intelektualaca čija je tema za razgovor te godine bila "Politička kultura danas". Autor teksta je bio Ernst Nolte, kome je navodno povučen poziv na te razgovore, a tekst nosi naslov "Prošlost koja neće da prođe". U njemu ovaj profesor savremene istorije na Slobodnom univerzitetu u Berlinu postavlja, između ostalog, i pitanje "nije li 'arhipelag Gulag' ipak 'izvorniji' od Aušvica?". Habermas se pobrinuo da to postane povod za diskusiju o tome da li se istoriografija može staviti u službu stvaranja istorije "oko koje se može postići saglasnost".

možemo dalje izgrađivati jedino u svjetlu onih tradicija koje mogu da izdrže pogled pun straha, pogled onoga koji je podučen moralnim katastrofama.¹⁵

Kada je 8. novembra 1989. godine raspušten Politbiro komunističke partije u Istočnoj Nemačkoj, a sutradan pao Berlinski zid i granice se otvorile, Habermas se prisećao onoga šta je radio u toku te godine, predavanja koja je držao u Moskvi (pored toga što je već odavno bio u intenzivnom kontaktu sa američkim univerzitetima i američkim prijateljima), počasnih doktorata koje je dobio u Jerusalimu, Hamburgu i Buenos Ajresu, učešća na konferencijama i predavanja u Meksiko Sitiju, Porto Alegreu i Rio de Žaneiru. Beleške koje je napisao dve nedelje nakon pada Zida poslao je samo nekolicini prijatelja, ali one su ipak imale odjeka. U njima stoji: *Blagostanje u društvima poput našeg baca dugačku senku ne samo na relativno velike marginalne grupacije u samoj zemlji, nego sve do Lime, Kaira i Kalkute.*¹⁶ Habermas je ishod revolucije u Nemačkoj Demokratskoj Republici – prisajedinjenje, to jest priključivanje koje obuhvata i preoblikovanje privrede prema kapitalističkom modelu – s gorčinom nazvao ekonomskim nacionalizmom.¹⁷ Ogorčenost je rezultat dvo-

---

¹⁵ "Vom öffentlichen Gebrauch der Historie. Das offizielle Selbstverständnis der Bundesrepublik bricht auf", u: *Die Zeit*, 7. 11. 1986; ponovo objavljeno u: *Eine Art Schadensabwicklung*, Frankfurt a. M. 1987, str. 142.

¹⁶ "Die Stunde der nationalen Empfindung. Republikanische Gesinnung oder Nationalbewußtsein?", u: *Die nachholende Revolution*, Frankfurt a. M. 1990, str. 165.

¹⁷ Pošto sam sklon da previdim preterivanja na strani levice, nisam smeo da slušam ni one koji su bliski suprotnoj strani niti one za koje sam ranije ipak uvek bio previše "liberalan". [...] prirodno je da se pitate da li je trebalo nešto drugo da govorite ili

strukog razočaranja. Prvo se tiče toga što je prokockana šansa da se uz pomoć ustavne preambule, i uz uvažavanje toga kako ustavni pravници na istoku gledaju na svoj Ustav, *proces državnog ujedinjenja obavi sa jasnom političkom svešću da se konstituiše jedna građanska država*.¹⁸ Osim toga, Habermas je bio razočaran i što je sada bilo jasno da će svaki naredni eksperiment sa nekim novim vidom socijalizma neminovno morati da se bori sa *segmentiranim društvom* u kome većina građana *mora da zatvara oči pred beskućnicima i prosjacima, gradskim četvrtima koje su pretvorene u geta i opustošenim regionima*.¹⁹

U središtu trećeg perioda provedenog u Frankfurtu – ili barem u središtu naučno-teorijskog pregnuća u to doba – bio je rad na prevazilaženju trećeg nedostatka kritičke teorije i uopšte socijalističkih teorija, koji je Habermas zapazio. Zahvaljujući finansijskoj podršci u okviru Programa "Gotfrid Vilhelm Lajbnic" koji je finansirala Nemačka fondacija za istraživanje, Habermas je sredinom 1980-ih godina dobio priliku da pet godina posveti istraživačkom projektu po svom izboru. Odlučio je da radi na teoriji diskursa i razradi shvatanja morala, prava i demokratije u njenim okvirima. Posle iskustva sa Štarnbergom i Institutom "Maks Plank", odmah se odrekao jednog od ukupno tri

---

radite ako ste decenijama pokazivali solidarnost sa disidentima iz Jugoslavije, Mađarske i Poljske na način koji nema mnogo efekta, tako što ste pisali protestna pisma, rezolucije i išli u posete, i nakon odlazaka u te krajeve na uobičajeni način izražavali podršku tamošnjim disidentima. (Jürgen Habermas, 1994. godine)

¹⁸ "Nochmals: Zur Identität der Deutschen", u: *Die nachholende Revolution*, nav. delo, str. 217.

¹⁹ "Nachholende Revolution und linker Revisionismusbedarf. Was heißt Sozialismus heute?", u: *Die nachholende Revolution*, nav. delo, str. 201.

miliona maraka, koliko je iznosila stipendija. *Imate pet godina da iskoristite taj novac. Potrošio sam dva miliona za stvaranje radne grupe koja se bavila teorijom prava. I kada to uporedim s vremenom u Štarnbergu moram reći: ovako treba raditi. To je bio mali krug ljudi. Deo novca sam morao dati za iznajmljivanje prostorija, za sekretaricu, nekoliko kompjutera, knjiga itd. U Frankfurtu nisam imao nikakvu infrastrukturu.* Habermasova saradnja sa pet članova radne grupe bila je veoma uspešna i kao njen plod se 1992. godine pojavila knjiga *Fakticitet i važnje* u okviru koje su objavljeni i "Prilozi diskursnoj teoriji prava i demokratske države".

I ova knjiga je bila argumentima bogata sinteza mnogih tema upletenih u savremene diskurse koji se bave teorijom prava i demokratije. "Ili će demokratija prodrati u kapitalizam pre nego što se završi ova njegova poslednja faza, ili će kapitalizam nastaviti da demokratiju gura sve dalje u ćorsokak, sve dok na kraju ta mlada, čudesna i eksperimentalna forma vlasti potpuno ne nestane", citirao je pedesetih godina Habermas u "Student i politika" Džona Strejkija. Sada, dvadeset godina kasnije, situacija je izgledala ovako: nakon raspada državnog socijalizma *pobednička strana je bila isključivi naslednik moralno-praktičnog samorazumevanja moderne, ali je bila neuspešna kada je trebalo da u onim dimenzijama svetskog društva koje ulivaju strah energično obuzda kapitalizam koristeći sredstva državnog kapitalizma i ekologije. Ipak, ona je brzo i spremno uvažila sistemsku specifičnost ekonomije koja upravlja tržištima, i barem je stala na rep prekomernom rastu moći državne birokratije. No nije pokazala ni približno toliki senzibilitet kada se radilo o uistinu ugroženom resursu – o društvenoj solidarnosti, koja je sačuvana u pravnim strukturama, i koju je sada*

*potrebno regenerisati.*²⁰ I u etabliranim demokratijama postojeće institucije više nisu nedodirljive, i postaje jasno *da bez radikalne demokratije i potpuno sekularizovane politike ne možemo ni imati niti sačuvati pravnu državu.*²¹

Upravo zahvaljujući složenosti problema legitimiteta prava, on je više nego ikada upućen na proces razjašnjavanja u okviru javnog diskursa. Habermas navodi primer polne diskriminacije: zabrana ove diskriminacije u liberalnim demokratijama nije dovela do ravnopravnosti polova. U kulturi kojom oduvek vladaju muškarci, i koja je za muškarce skrojena, nije moguće naknadno, kroz zabranu diskriminacije, postići stanje polne jednakosti. Tek kada se u javnim diskusijama razmotri dijalektika pravne i faktičke jednakosti, i kada se iznova definiše merilo normalnosti, i u tom definisanju oba pola sudeluju s jednakim pravima, i kada se radikalno reformišu institucionalni okviri, ili se čak napravi novi nacrt tih okvira – tek tada mogu nastati pravne regulative čija obaveznost počiva na tome što svi oni kojih se one potencijalno tiču mogu da se, kao učesnici u racionalnih diskusija, s tim regulativama saglase.

Ovaj primer pokazuje koliko su usko povezani "privatno" i "javno", privatna i građanska autonomija, a zatim i kako se lako može pomeriti granica koja ih deli. Građani i građanke koji poseduju jednaka prava mogu obezbediti svoju privatnu autonomiju samo ukoliko ta autonomija drži korak sa aktiviranjem njihove građanske autonomije.

---

²⁰ Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaates, Frankfurt a. M. 1992, str. 12.

²¹ Isto, str. 12 f.

Uzimajući u obzir takva iskustva i takve uvide, Habermas se zalaže za proceduralan, odnosno deliberativan koncept politike – za koncept koji izbegava jednostranost kako liberalnog tako i republikanskog shvatanja politike. Liberali naglasak stavljaju na moderni koncept slobode, to jest na subjektivno pravo na slobodu. Država ima moć da interveniše, da u društvu ograničava odnose između privatnih lica, i ta "moderna" sloboda je sloboda od takvih potencijalnih postupaka države. Republikanizam naglasak stavlja na "staro shvatanje slobode", slobode koja omogućava građansku praksu samoodređenja. Takva sloboda traži da se stanovništvo ne depolitizuje i ne ostaje u sferi privatnosti, nego zahteva samoorganizovanje građanske zajednice. Deliberativni model demokratije postavlja pred demokratski proces veće zahteve, očekuje od njega više nego što od tog procesa očekuje liberalizam, ali manje od onoga što tu traži republikanizam. Ovaj model u centar smešta proces izgradnje mnjenja i volje, a onda i njihovu državno-pravnu institucionalizaciju. Za socijalnu integraciju je dovoljno da postoje slobodni i jednaki uživaoci prava i nije potrebna nikakva druga zajednička tvorevina. Kako to Habermas rezimira, proceduralna paradigma prava, kada se okreće civilnom društvu i političkoj javnosti, vodi računa o jednom od najoskudnijih resursa: snagama solidarnosti, koje se danas regenerišu jedino u formama komunikativnog samoodređenja. U toj ideji autonomije, koja kaže da ljudi delaju kao slobodni subjekti samo u meri u kojoj se povinuju upravo onim zakonima koje sami donose, i to u skladu sa intersubjektivno dobijenim uvidima, *progovara napetost koja postoji između fakticiteta i važenja; ta napetost postoji za nas, to jest u činjenici da je jezičko uobličenje sociokulturnih formi života "dato" i da smo mi u*

*takvim formama izgradili naš identitet, i ta napetost je nešto "iza" čega mi ne možemo "zaći".*²²

Knjiga *Fakticitet i važenje* je u periodu kad je Habermas bio profesor filozofije u Frankfurtu bila prelomna tačka u njegovom naučnom radu, kao što su u ranijim periodima prelomne bile knjige *Javno mnjenje, Spoznaja i interes* i *Teorija komunikativnog delanja*. Uporedo s pripremom i pisanjem ove knjige, Habermas je objavljivao i tekstove vezane za dnevnu politiku.²³ Zahvaljujući publicističkom radu sve više je postajao, pored Gintera Grasa, ličnost od velikog moralnog i intelektualnog ugleda u Nemačkoj. U isti mah je postao i meta podsmeha u Frankfurter Allgemeine Zeitung-u. Na primer, kad je krajem 1992. godine Habermas u Die Zeit-u objavio tekst "Druga laž koja održava Nemačku u životu: ponovo smo postali normalni", u Frankfurter Allgemeine Zeitung-u pojavio se komentar, u kome se, između ostalog, kaže: "[...] Četvrtak je izuzetan dan zato što tada u hamburškim intelektualnim novinama frankfurtski ustavni patriota Habermas nudi primere svoje oštroumnosti. Četvrtkom jedan deo republike drhti očekujući strašne šamare, a drugi se unapred raduje divnom zajedničkom doživljaju".²⁴ Ovakvi tekstovi su se pojavljivali i nadalje, te kada se 1994. godine povukao sa

---

²² Isto, str. 537.

²³ Ukoliko se ne oslobodimo nejasnih predstava o nacionalnoj državi i ne odbacimo nacionalnost i ideju o sudbinskoj zajednici (ta dva pretpolitička oslonca), onda nećemo moći da rasterećeni nastavimo putem kojim smo odavno krenuli, putem ka multikulturnom društvu, ka saveznoj državi sa mnoštvom regiona i jakim nadležnostima federacije, ka nacionalnoj državi u okviru ujedinjene Evrope (Jürgen Habermas, 1990. godina).

²⁴ E. F.: "Vielen Dank, Professor Habermas!", u: FAZ, 11. 12. 1992, str. 3.

mesta profesora, Habermas je prestao da igra samo jednu od svojih uloga, kao što je i kraj perioda u kome je bio profesor u Frankfurtu predstavljao jedva приметnu promenu u njegovom javnom delovanju.

VIII

"TREBA RADITI NA OPERACIONALIZACIJI DUGOROČNIH CILJEVA"

Od 1994: život kosmopolite posle odlaska iz Štarnberga

"Mi smo univerzalno-provincijalna zemlja", nemamo metropolu i ne treba nam, rekao je Habermas nakon ponovnog ujedinjenja Nemačke i "zaokreta", citirajući s odobravanjem svog kolegu M. Rajnera Lepsijusa.¹ I to je prilično precizan opis Habermasove situacije nakon što je otišao u penziju. Porodica Habermas zadržala je svoju kuću u Štarnbergu. Sada je on dobio priliku da otkrije nove, šire prostore – od velike radne sobe u modernom bungalovu podignutom pored kuće, do područja globalnog akademskog diskursa i poslednjih mirnih ostrva civilizovanog sveta u blizi zona globalnih sukoba i problema.

Habermas je doduše član Sindikata za obrazovanje i nauku, i deklarisan glasač SPD-a, ali u poslednje vreme je i "građanski" naučnik i levi intelektualac koji ne pripada nijednoj organizaciji, a mogućnost da utiče na zbivanja u društvu vidi u uključivanju u diskurse koji doprinose samorazumevanju i tako deluju na oblikovanje i promenu mentaliteta. Stoga je za njega bilo važan događaj kada je

---

¹ Vergangenheit als Zukunft, prir. M. Haller, Zürich 1990, str. 96.

sedmog maja 1995. godine dobio priliku da u crkvi Svetog Pavla u Frankfurtu održi govor povodom pedesetogodišnjice 8. maja 1945. godine. Godinu dana pre toga Helmut Kol je još jednom postao kancelar, i onda je insistirao na brzom ujedinjenju Nemačke, tako da je umesto sverepublikanskog novog ujedinjenja došlo do toga da su trećeg oktobra 1990. godine pokrajine nekadašnje Istočne Nemačke pristupile zapadnom delu i Berlin je ponovo postao prestonica. Kako će izgledati "normalnost" te buduće "berlinske republike"?

*U staroj Nemačkoj je izgrađen izvestan osećaj za dijalektiku normalizacije – dakle osećaj da donekle normalne okolnosti postoje i u našoj zemlji, ali samo zabvaljujući tome što smo izbegli formiranje nametljive svesti o "normalnosti", koja je sklona tome da sve ostalo baci u zasenak. Da li je sada tome došao kraj? Da li moramo naše razumevanje reza do kog je došlo 1945. godine da revidiramo u svetlu događaja iz 1989-1990? Ili možda strahovita ironija istorije devetom novembru, koga ovde u crkvi Svetog Pavla kao i ranije pominjemo kao godišnjicu pogroma, ipak nije bezrazložno pripisala duboko ambivalentno značenje? Da li za nas Nemce 1989. godina zasad ostaje u senci 1945. godine, budući da samo u svetlu događaja iz 1989. godine može da nam bude jasna budućnost naše političke egzistencije?*² Habermas svoj govor završava tvrdnjom da će 1989. godina ostati srećan datum *sve dok 1945. godinu uvažavamo kao istinu poučnu*,³ dakle ako pod "normalnošću" ne podrazu-

---

² "1989 im Schatten von 1945. Zur Normalität einer künftigen Berliner Republik", u: *Die Normalität einer Berliner Republik*, Frankfurt a. M. 1995, str. 171.

³ Isto, str. 187.

mevamo ponovo uspostavljenu nacionalnu državu nego nadovezivanje na republikansko zaveštanje nacionalne države, i to na evropskom nivou. *Kao deo jedne veće celine, primorane na solidarnost, ova republika više neće kod suseda [...] buditi sumnjičavost. [...] Ona može raditi na operacionalizaciji dugoročnih ciljeva jer ti ciljevi mogu da motivišu tek kada više ne postoji sumnja da su utopijski. Na Evropljanima je dvostruka odgovornost: da konačno jednu međunarodnu organizaciju učine sposobnom za kooperativno rešavanje sve beznadežnijih globalnih problema, a zatim i da spreče da u njihovim vlastitim društvima dođe najpre do urušavanja dostignutih društvenih standarda, a onda i šovinizma dobrostojećih, koji uvek prati postojanje jaza između bogatih i siromašnih.*⁴

Otad pa nadalje Habermasovo mišljenje određuju evropska perspektiva i perspektiva građanina sveta. Nacionalni i globalni problemi će se rešiti u formama masovne demokratije koja je kadra da uči, demokratije u pravnoj i socijalnoj državi, ili se uopšte neće rešiti – takvo ubedenje on iznosi 1966. godine u knjizi *Uvlačenje drugoga*, čiji podnaslov glasi *Studija o političkoj teoriji*. Dve godine kasnije, zbirka političkih eseja pod naslovom *Postnacionalna konstelacija* bavi se stegama svetske zajednice rizika kojoj se niko nije dobrovoljno priključio. Naša perspektiva može biti ispunjena nadom ako *globalizacijske procese posmatramo u celokupnom njihovom rasponu*. Nije potpuno neplauzibilno očekivanje, kaže Habermas, da *će se pod njihovim pritiskom nastaviti to veliko, istorijskim posledicama bogato pomeranje svesti u pravcu apstrahovanja od lokalnog i dinastičkog ka nacionalnom i demokrat-*

---

⁴ Isto, str. 187 f.

skom.⁵ Iz toga, smatra Habermas, proizilazi projekt *svetske unutrašnje politike bez svetske vlade*, projekat na čijem čelu je *socijalna Evropa, koja svoju težinu premera-va na kosmopolitskoj vagi*. To je jedan odvažan scenario po kome treba nastaviti specifično evropske procese učer-nja *dok se različite anticipacije u jednom kružnom procesu uzajamno podržavaju i stimulišu*.⁶

I sam Habermas pokušava da deluje u tom pravcu kada nastupa kao intelektualac koji pokazuje taktičnost u vezi sa razlikama između različitih kultura, ali je odlučan kada je reč o demokratiji i ljudskim pravima. Takvi su bili njegovi nastupi u maju 1996. godine u Hongkongu i Južnoj Koreji, marta 1998. u Kairu, aprila 2001. u Kini i juna 2002. u Iranu.

Kada je 1998. godine u Nemačkoj pobedila crveno-zelena koalicija, Habermas je rekao da nema političke perspektive koja bi mogla ljude da motiviše. *Pod pritiskom realnosti koju je donelo nemačko jedinstvo, s jedne, i pod pritiskom globalizovane privrede, s druge strane, ovaj [crveno-zeleni] projekt se sveo na moto "modernizacija i socijalna pravda" [...]. [...] cela ova perspektiva je vezana za pogrešnu pretpostavku da je moguće društvenu i ekološku rekonstrukciju pokrenuti u nacionalnim okvirima. Neophodno je da se politika, koja je sada postala defanzivna, prilagodi uslovima izmenjene, postnacionalne konstelacije. Meni smeta nedostatak nove per-*

---

⁵ "Aus Katastrophen lernen? Ein zeitdiagnostischer Rückblick auf das kurze 20. Jahrhundert", u: *Die postnationale Konstellation*, Frankfurt a. M., nav. delo, str. 156, 169, 154.

⁶ "Die postnationale Konstellation und die Zukunft der Demokratie", u: *Die postnationale Konstellation*, Frankfurt a. M. 1998, str. 89.

*spektive. [...] U politici se ništa ne može pokrenuti ukoliko nema teme oko koje postoji neslaganje.*⁷

Godinu dana kasnije se pojavila knjiga *Istina i opravdanje* – zbirka filozofskih tekstova u kojoj je Habermasu stalo da ponovo sakupi razbacane niti svog naučnog rada i da nastavi da ih ispređa u diskurzivnoj komunikaciji sa aktuelnim naučnim trendovima. *Pragmatika jezika je poslužila stvaranju teorije komunikativnog delanja i teorije o racionalnosti. Ona je temelj kritičke teorije društva i otvorila je put shvatanju morala, prava i demokratije kakvo nudi teorija diskursa. Otud izvesna teorijsko-strateška jednostranost koju bi tekstovi koji slede trebalo da koriguju. Ovi tekstovi se bave dvama temeljnim pitanjima teorijske filozofije. Jedno je ontološko pitanje naturalizma: kao subjekti sposobni za jezik i delanje mi se "uvek već" nalazimo u jezički strukturisanom svetu života, i normativnost tog sveta života je, iz perspektive onih koji u njemu učestvuju, nešto iza čega nije moguće zaći; pitanje je sada kako je moguće tu normativnost uskladiti sa kontingencijom prirodno-istorijskog razvoja socio-kulturnih formi života. Naredno osnovno pitanje je spoznajnoteorijsko pitanje realizma: kako pretpostavku da je svet nezavisan od naših opisa, i za sve posmatrače identičan, spojiti sa jezičkofilozofskim uvidom da nam je uskraćen direktan, jezički neposredovan zabvat u "golu" realnost? Ovim temama se bavim iz dosad razvijene formalnopragske perspektive.*⁸

---

⁷ "Es gibt doch Alternativen! Jürgen Habermas antwortet auf Fragen nach den Chancen von Rot-Grün, der Ära Kohl und die Zukunft des Nationalstaates", u: *Die Zeit*, 8. 10. 1998; preštampano u: *Zeit der Übergänge*, Frankfurt a. M.; 2001, str. 13.

⁸ *Wahrheit und Rechtfertigung*, Frankfurt a. M. 1999, str. 7 f.

Jedan primer mirenja teorijske analize sa srednjoročnim i dugoročnim perspektivama u dnevnoj politici je debata o tome kako postupati s obzirom na napredak u reproduktivnoj medicini. I u ovom slučaju je Habermas doprineo tome da se pažnja usredsredi na presudno pitanje. Ako se odnos između dvoje ljudi uporedi sa odnosom između onoga ko dizajnira i proizvoda koji je dizajniran, onda "proizvod" više nije onaj sa kojim u svet stupa nešto novo, i onaj ko ima nepodeljeno autorstvo nad svojim životom, nego je pak neko ko, u samom načinu svog postojanja, odgovara namerna i nacrtima neke njemu strane osobe, osobe sa kojom ne može da komunicira na ravnoj nozi. Opet je ključna tema to ko mi zapravo želimo da budemo. Habermas na kraju teksta "Spor oko etičkog samorazumevanja ljudskog roda" piše: *Normativna ograničenja u postupanju sa embrionima rezultat su gledišta koja postoje u zajednici čiji članovi ne žele da dozvole onima koji su avangarda napretka da samoinstrumentalizuju ljudski rod. Želja da se to spreči deo je, da tako kažemo, staranja o samima sebi, sada proširenog na ceo ljudski rod, a cilj je da se nedirnutom očuva komunikativno strukturisana forma života.*⁹

Jedno među mnogim priznanjima koja je dobio, Nagrada za mir, koju dodeljuje Udruženje nemačkih knjižara, ponovo je Habermasu pružila priliku za govor u crkvi Svetog Pavla. To se odigralo ne mnogo nakon terorističkih napada u SAD jedanaestog septembra 2001. godine. Upuštajući se u neki vid samorefleksije, Habermas je govorio o tome koliko je teško razumno se postaviti prema *Janusovoj glavi moderne*, i onda izvršiti dekonstrukciju

---

⁹ "Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik?", u: *Die Zukunft der menschlichen Natur. Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik?*, Frankfurt a. M. 2001, str. 122.

religijskih načela, dekonstrukciju koja će ih istovremeno i spasiti i sekularizovati. *Samo ako nam je jasno šta sekularizacija znači u ovom našem postsekularnom društvu moći ćemo da pravilno procenimo koliki je rizik da sekularizacija na nekim poljima dovede do zastranjivanja.*¹⁰ Odnosno, neće nam biti jasno da smo izloženi opasnostima (pogledajte samo genetski inženjering!) koje sekularizacija povećava do krajnjih granica, sve dok za moralna osećanja, koja su dosad svoj dovoljno iznijansirani izraz pronašla samo u jeziku religije, ne pronađemo neku *spasonosnu formulaciju.*¹¹

Nakon što je američka vlada objavila rat terorizmu postalo je mnogo jasnije koliko je zapadna moderna, koja ostatku sveta deluje tako nadmoćno, zapravo nesigurna i ugrožena. Sjedinjene Države su u drugom ratu u Iraku postupale protivno međunarodnom pravu i na taj način se bar privremeno odrekle svoje uloge onoga ko daje korak na putu ka kosmopolitičkom pravnom stanju. Utoliko je urgentniji postao projekt političke zajednice Evrope. Na inicijativu Habermasa, krajem maja 2003. godine u više dnevnih novina ugledni intelektualci su izneli svoj stav u vezi sa situacijom u Evropi nakon rata u Iraku i nakon završne faze rasprave o ustavu Evrope. Sam Habermas je rekao da se slaže sa svojim francuskim kolegom Žakom Deridom. Njegovo kontrastiranje Amerike, čiji je normativni autoritet razrušen, i Evrope, čiji su se građani senzibilizovali za paradokse napretka, isprovocirao je kritiku – kao što bi se i očekivalo kada je reč o autoru koji se nada debati o aktuelnim temama.

---

¹⁰ *Friedenspreis des Deutschen Buchbandels 2001. Jürgen Habermas. Ansprechen aus Anlass der Verleihung*, Frankfurt a. M. 2001, str. 39.

¹¹ Isto, str. 53.

Jürgen Habermas i francuski filozof Žak Derida u Parizu
decembra 2000. godine

Iz Francuske revolucije je proistekao partijski sistem koji je često podražavan. Međutim, jedino u Evropi taj sistem služi i ideološkom nadmetanju u kojem se neprestano iznova politički premeravaju društveno-političke posledice kapitalističke modernizacije. Upravo zato kod građana postoji sve izoštreniji senzibilitet za paradokse napretka. [...] U kontekstu radničkog pokreta i hrišćansko-socijalnog nasleđa iznikao je solidaristički etos, etos borbe za "više socijalne pravde", koji za cilj ima jednaku brigu o svima, a nasuprot individualističkom etosu koji se miri sa izrazitom nejednakošću u društvu i zagovara meritokratsku pravednost.

Kritika je bila podsticaj za pledoaje za jačanje zajedničkog rada, upućen evropskim zemljama koje se kolebaju.

Habermas u Nemačkoj ima ulogu "glasnogovornika republike", a zahvaljujući ovoj inicijativi on će možda tu ulogu sada dobiti u celoj Evropi.

Biografija

- 1929– Jirgen Habermas rođen je 18. juna u Diseldorfu kao drugo od troje dece (brat Hans-Joachim je rođen 1925. a sestra Anja 1937. godine). Roditelji: dr Ernst Habermas, direktor Trgovačke komore sa prebivalištem u Gumersbahu, i njegova supruga Greta, rođena Ketgen.
1949. – završava srednju školu u Gumersbahu.
- 1949–1954. – studira u Getingenu, Cirihi i Bonu (filozofiju, istoriju, psihologiju, nemačku književnost, ekonomiju).
1954. – doktorira kod Eriha Rothakera (disertacija: "Apsolut u istoriji. Istraživanje Šelingove filozofije svetskih epoha").
- 1954–1956. – radi kao slobodni novinar i dobija asistentsku stipendiju od Nemačke fondacije za istraživanje.
1955. – oženio se sa Ute Veselheft (deca: Tilman, 1956; Rebeka, 1959; Judit, 1967).
- 1956–1959. – radi kao asistent istraživač na frankfurtskom Institutu za društveno istraživanje na čijem su čelu Maks Horkhajmer i Teodor Adorno.
- 1959–1961. – od Nemačke fondacije za istraživanje dobija stipendiju da završi habilitaciju.
1961. – habilitira kod Volfganga Abendrota u Marburgu ("Strukturne promene javnosti").
- 1961.–1964. – vanredni profesor filozofije u Hajdelbergu.

- 1964–1971. – redovni profesor filozofije i sociologije na Univerzitetu u Frankfurtu.
1965. – prvo putovanje u Sjedinjene Države.
1967. – gostujući profesor na Novoj školi za društvena istraživanja, Njujork; nakon toga je često gostujući profesor na različitim univerzitetima.
- 1971–1980. – direktor Instituta "Maks Plank" za istraživanje uslova života u naučno-tehničkom svetu, Štarnberg.
1974. – dobija Hegelovu nagradu grada Štutgarta; kasnije dobija još mnoštvo drugih nagrada.
- 1975–1982. – postaje počasni profesor filozofije na Univerzitetu u Frankfurtu.
1977. – prvo putovanje u Izrael.
1980. – dobija počasni doktorat Nove škole za društveno istraživanje; posle toga dobija mnoštvo počasnih doktorata.
- 1980–1981. – direktor Instituta Maks Plank za društvene nauke na Univerzitetu u Frankfurtu.
1994. – povlači se sa mesta profesora
1996. – predavanja na Nacionalnom univerzitetu u Seulu.
1998. – putovanje u Kairo.
2001. – putovanje u Kinu. Nagrada za mir, koju dodeljuju nemački knjižari.
2002. – putovanje u Iran.
2003. – nagrada Princa od Asturije.

Svedočenja

Herbert Šnedelbah

Komunikativno delanje možda postavlja bezuslovne zahteve, ali to ga ipak ne kvalifikuje da bude osnova na kojoj je moguće zasnovati kritičku teoriju; da bi ono bilo osnova kritičke teorije, mora biti moguće da se o samom tom delanju kritički sudi, to jest teoretičar mora već unapred raspolagati merilima za kritiku, merilima koja neće zavisiti ni od kakvih uslova, i koja nisu putem hipotetičke rekonstrukcije izvedena iz samog njegovog predmeta proučavanja.

Philosophische Rundschau, 1982.

Oskar Negt

On je tradicije u principu kritički usvajao – i Marksa i socijalizam za njega važe samo kao *kritičke* pozicije. Zato on nije morao da napušta jednu teoriju za drugom, da teorije koje su poslužile kratkotrajnoj dijagnozi vremena stavlja na stranu kao da su istrošene cipele.

Frankfurter Rundschau, 16. jun 1989.

Hilari Patnam

Habermas je gotovo jedinstven po tome što ume da ceni vrednost emancipatorskog interesa, a istovremeno se plaši pato-

logija u koje on može odvesti, i u koje jeste odvodio. Ceo svoj život Habermas je propovedao i praktikovao služenje emancipatorskom interesu, služenje koje je praćeno svešću o odgovornosti koje to sa sobom nosi.

Neue Zürcher Zeitung", 12-13. jun 1999.

Karl-Oto Apel

Staro zaveštanje Frankfurtske škole je to što se tvrdi da se filozofija i društvene nauke nastavljaju jedne na druge. Ja to nika da nisam prihvatio. Smatram da je to pogrešno. Ali isto tako vidim da na tome počiva njegov ogroman uticaj.

"Thomas Kleinspehn: Ein öffentlicher Intellektueller", Radio Bremen 2, 14. jun 1999.

Hans Albert

U zemljama u kojima se govori engleski, i u kojima su njegovi radovi, za razliku od radova njegovih nemačkih kritičara, dostupni svakome ko je zainteresovan, on važi za nemačkog predstavnika kritičkog uma. U tom pogledu, koji je važan za njegov uticaj, on je očigledno iz sukoba izašao kao pobednik. To je rezultat asimetrične komunikacije u svetu u kome dominira engleski jezik.

Frankfurter Allgemeine Zeitung, 18. jun 1999.

Pjer Burdije

Poriv koji ga je naveo da kao meru i normu svake realne komunikacije postavi ideal za čije su ostvarenje potrebni veoma strogi uslovi – upravo taj poriv ga nesumnjivo navodi da prećutkuje onaj vid vladavine koji je, kako mi se čini, u formi potencijala imanentan deo svake komunikacije i koji se, kao što dokazuje analiza najraznolikijih činova razmene, razvija tek putem komunikacije i kroz komunikaciju.

Süddeutsche Zeitung, 18. jun 1999.

Urlieh Overman

Kao njegov asistent u vreme kada je on tek postao redovni profesor u Frankfurtu imao sam priliku da u velikoj meri osetim njegovu pravičnost, brigu i podršku u praktičnim pitanjima svakodnevice, uvek u potpunom skladu sa njegovim teorijskim programom prosvetavanja; on je bio gotovo zastrašujući uzor u svojoj neverovatnoj radnoj disciplini, krajnjoj oštroumnosti i duhovitosti (koja najčešće bljesne kada poseže za polemičkim stilskim sredstvima), ujedinjenim sa vitalnom strašću sa kojom je na kontroverzan način uparivao različite misaone tradicije.

Frankfurter Allgemeine Zeitung, 18. jun 1999.

Štefan Brojer

Zagonetka je zapravo odakle dolazi ono na čemu se hrani Habermasova etika diskursa: njegovo poverenje u radikalno demokratsku javnost, pa čak i vera u mogućnost da kolektivna svest može biti umna. Ako je univerzitet mesto nesporazuma, teatarskih inscenacija i samohisterizacije, kao što je to on sam pokazao, kako će tek društvo, koje za to ima mnogo manje vremena, dovesti do stapanja horizonata? Da li uopšte вреди težiti tom cilju? Ne vodi li to terorizmu transparentnosti?

Frankfurter Allgemeine Zeitung, 18. jun 1999.

Ričard Rorti

Habermas je bio spreman da Ameriku i američki duhovni život shvati ozbiljno, mnogo vremena je tamo proveo i bio je u prisnim odnosima sa poznatim američkim filozofima poput Ričarda Bernstina, Nensi Frejzer, Tomasa Mekartija i Hilari Patnama. On je najviše od svih naših savremenika doprineo povezivanju nemačkih i američkih intelektualaca, kao i socijaldemokratske levice u ove dve zemlje.

Frankfurter Rundschau, 18. jun 1999.

Literatura

1. Bibliografije

- Goertzen, René: "Bibliographie der Schriften von Jürgen Habermas 1952-1979", u: Thomas McCarthy, *Kritik der Verständigungsverhältnisse*, Frankfurt a.M. 1980, str. 523-551.
- : Jürgen Habermas, *Eine Bibliographie seiner Schriften und der Sekundärliteratur 1952-1981*, Frankfurt a. M. 1982.
- : "Bibliographie zur Theorie des kommunikativen Handelns", u: Axel Honneth / Hans Joas (prir.), *Kommunikatives Handeln*, Frankfurt a. M. 1986, str. 406-417.
- : "A Bibliography", u: David M. Rasmussen, *Reading Habermas*, Oxford 1990, str.114-140.
- Douramanis, Demetrios, *Mapping Habermas. From German to English 1952-1995. A Bibliography of Primary Literature*, Sidney 1995.
- Görtzen, René, "Habermas: Bi(bli)ographische Bausteine. Eine Auswahl", u: Stefan Müller-Doohm (prir.): *Das Interesse der Vernunft*, Frankfurt a. M. 2000, str. 543-597.

2. Knjige

Das Absolute und die Geschichte. Von der Zwiespältigkeit in Schellings Denken, doktorska disertacija, Neuwied/Berlin 1954.

- Student und Politik. Eine soziologische Untersuchung zum politischen Bewußtsein Frankfurter Studenten* (zajedno sa Ludwig von Friedeburg, Christoph Oehler, Friedrich Weltz), Neuwied/Berlin 1961.
- Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Neuwied/Berlin 1962; ponovljeno izdanje sa novim predgovorom, Frankfurt a. M. 1990.
- Theorie und Praxis. Sozialphilosophische Studien*, Neuwied/Berlin 1963; novo izdanje, Frankfurt a. M. 1971.
- Technik und Wissenschaft als Ideologie*, Frankfurt a. M. 1968.
- Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt a. M. 1968; novo izdanje 1973.
- Protestbewegung und Hochschulreform*, Frankfurt a. M. 1969.
- Zur Logik der Sozialwissenschaften*, Frankfurt a. M. 1970; prošireno izdanje, 1981.
- Philosophisch-politische Profile*, Frankfurt a. M. 1971; prošireno izdanje, 1981.
- Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie* (zajedno sa Niklas Luhmann), Frankfurt a.M. 1971.
- Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Frankfurt a. M. 1973.
- Kultur und Kritik. Verstreute Aufsätze*, Frankfurt a. M. 1973.
- Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*, Frankfurt a. M. 1976.
- Politik, Kunst, Religion*, Stuttgart 1978.
- Kleine Politische Schriften I-V*, Frankfurt a. M. 1981.
- Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt a. M. 1981.
- Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*, Frankfurt a. M. 1983.
- Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt a. M. 1984.
- Der Philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen*, Frankfurt a. M. 1985.
- Die Neue Unübersichtlichkeit. Kleine politische Schriften V*, Frankfurt a. M. 1985.

- Eine Art Schadensabwicklung. Kleine politische Schriften VI*, Frankfurt a. M. 1987.
- Nachmetaphysisches Denken. Philosophische Aufsätze*, Frankfurt a. M. 1988.
- Die nachholende Revolution. Kleine politische Schriften VII*, Frankfurt a. M. 1990.
- Texte und Kontexte*, Frankfurt a. M. 1991.
- Staatsbürgerschaft und nationale Identität. Überlegungen zur europäischen Zukunft*, St. Gallen 1992.
- Erläuterungen zur Diskursethik*, Frankfurt a. M. 1991.
- Die Moderne – ein unvollendetes Projekt. Philosophisch-politische Aufsätze 1977-1992*, Leipzig 1990; prošireno izdanje, 1992.
- Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*, Frankfurt a. M. 1992.
- Vergangenheit als Zukunft*, Zürich 1990; prošireno izdanje, München 1993.
- Die Normalität einer Berliner Republik. Kleine politische Schriften VIII*, Frankfurt a. M. 1995.
- Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie*, Frankfurt a. M. 1996.
- Vom sinnlichen Eindruck zum symbolischen Ausdruck. Philosophische Essays*, Frankfurt a. M. 1997
- Die postnationale Konstellation. Politische Essays*, Frankfurt a. M. 1998.
- Wahrheit und Rechtfertigung. Philosophische Aufsätze*, Frankfurt a. M. 1999
- Zeit der Übergänge. Kleine politische Schriften IX*, Frankfurt a. M. 2001.
- Die Zukunft der menschlichen Natur. Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik?* Frankfurt a. M. 2001.
- Kommunikatives Handeln und detranszendentalisierte Vernunft*, Stuttgart 2001.
- Glauben und Wissen*, Rede zum Friedenspreis des Deutschen Buchhandels 2001. Laudatio: Jan Philipp Reemtsma, Frankfurt a. M. 2001.
- Zeitdiagnosen. Zwölf Essays*, Frankfurt a. M. 2003.

3. Urednički rad

- Rainer Döbert, Jürgen Habermas, Gertrud Nunner-Winkler (ur.), *Entwicklung des Ichs*, Köln 1977.
- Jürgen Habermas (ur.), *Stichworte zur <Geistigen Situation der Zeit>*, dva toma, Frankfurt a. M. 1979.
- Ludwig von Friedeburg, Jürgen Habermas (ur.), *Adorno-Konferenz*, Frankfurt a. M. 1983.
- Wolfgang Edelstein, Jürgen Habermas (ur.), *Soziale Interaktion und soziales Verstehen. Beiträge zur Entwicklung der Interaktionskompetenz*, Frankfurt a. M. 1984.

4. Prevodi Habermasovih dela na srpskohrvatski

- Saznanje i interes* (preveo Miodrag Cekić), Beograd, Nolit, 1975.
- Teorija i praksa: socijalnofilozofske studije* (prevod Dubravko Kolendić; predgovor Zdravko Kućinar), BIGZ, 1980.
- Prilog rekonstrukciji istorijskog materijalizma* (preveo Slobodan Novakov) Sarajevo, "Veselin Masleša", 1985.
- Postnacionalna konstelacija: politički eseji* (preveli Đorđe Vukadinović, Aleksandra Kostić), Beograd, Otkrovenje, 2002.
- Postmetafizičko mišljenje: filozofski članci* (prevela Aleksandra Kostić), Beograd, Časopis Beogradski krug, 2002.
- Javno mnjenje: istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva* (adaptacija i redaktura teksta na osnovu prevođa Gligorija Ernjakovića Predrag Rajić; prevod predgovora Tamara Božić), Novi Sad, Mediterran publishing, 2012.

5. Literatura o Habermasu (izbor)

- Abendroth, Wolfgang, et al., *Die Linke antwortet Jürgen Habermas*, Frankfurt a.M, 1968.
- Benhabib, Sheyla, *Kritik, Norm und Utopie. Die normativen Grundlagen der Kritischen Theorie*, Frankfurt a. M. 1992.

- Bernstein, Richard J., *Habermas and Modernity*, Cambridge, Mass., 1985.
- Bonß, Wolfgang, et al., *Die Zukunft der Vernunft. Eine Auseinandersetzung*, Tübingen 1985.
- Calhoun, Craig J. (prir.), *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge, Mass., 1992.
- Dallmayr, Winfried (prir.), *Materialien zu Habermas' «Erkenntnis und Interesse»*, Frankfurt a. M. 1974.
- Dews, Peter (prir.), *Habermas. A Critical Reader*, Oxford 1999.
- Gripp, Helga, *Jürgen Habermas*, Paderborn i dr. 1984.
- Honneth, Axel, *Kritik der Macht. Reflexionsstufen einer kritischen Gesellschaftstheorie*, Frankfurt a. M. 1985.
- , und Hans Joas (prir.), *Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas' «Theorie des kommunikativen Handelns»*, Frankfurt a. M. 1986.
- , et al., *Zwischenbetrachtungen. Im Prozeß der Aufklärung. Jürgen Habermas zum 60 Geburtstag*, Frankfurt a. M. 1989.
- Horster, Detlef, *Jürgen Habermas*, Stuttgart 1991.
- Jäger, Wolfgang, *Öffentlichkeit und Parlamentarismus. Eine Kritik an Jürgen Habermas*, Stuttgart 1973.
- Keulartz, Jozef, *Die verkehrte Welt des Jürgen Habermas*, Hamburg 1995.
- McCarthy, Thomas, *Kritik der Verständigungsverhältnisse*, Frankfurt a. M. 1980.
- Matthiesen, Ulf, *Das Dickicht der Lebenswelt und die Theorie des kommunikativen Handelns*, München 1983.
- Morris, Martin, *Rethinking the Communicative Turn. Adorno, Habermas, and the Problem of Communicative Freedom*, New York 2001.
- Müller-Doohm, Stefan (Hg.): *Das Interesse der Vernunft. Rückblick auf das Werk von Jürgen Habermas seit «Erkenntnis und Interesse»*. Frankfurt a. M. 2000
- Outhwaite, William, *Habermas. A Critical Introduction*, Stanford, Cal., 1994.

- Palazzo, Guido, *Die Mitte der Demokratie. Über die Theorie deliberativer Demokratie von Jürgen Habermas*, Baden-Baden 2002.
- Reese-Schäfer, Walter, *Jürgen Habermas*, Frankfurt a. M. i dr. 2002.
- Roderick, Rick, *Habermas und das Problem der Rationalität*, Hamburg 1989.
- Thompson, John B., i David Held (prir.), *Habermas. Critical Debates*, London 1982
- Wellmer, Albrecht, *Ethik und Dialog. Elemente des moralischen Urteils bei Kant und in der Diskursethik*, Frankfurt a. M. 1986.
- White, Stephen K. (prir.), *The Cambridge Companion to Habermas*, Cambridge, Mass., 1995
- Whitebook, Joel, "The Problem of Nature in Habermas", u: *Telos*, leto 1979, str. 41-69.
- Wingert, Lutz, et al. (prir.): *Die Öffentlichkeit der Vernunft und die Vernunft der Öffentlichkeit. Festschrift für Jürgen Habermas*, Frankfurt a. M. 2001.

Indeks imena

- Abendrot, Volfgang (Abendroth, Wolfgang) 41, 46-48, 51, 63, 81
Adenauer, Konrad 15, 42, 79
Adorno, Gretel 35
Adorno, Teodor Vizengrund (Adorno, Theodor Wiesen- grund) 26, 29, 32-35, 37, 40-41, 43-46, 52, 63, 65, 68-70, 77, 82, 89, 92-95, 97, 112, 114, 122-123, 127, 147, 156-157
Albert, Hans 65, 67, 150
Apel, Karl-Oto (Apel, Karl-Otto) 22-24, 35, 53, 55, 58, 66, 128, 150
Arent, Hana (Arendt, Hannah) 45, 67
Aristotel 30
Bejtson, Gregori (Bateson, Gregory) 95
Beker, Oskar (Beker, Oskar) 19, 21-22, 28-29
Bem, Franc (Böhm, Franz) 43
Ben, Gotfrid (Benn, Gottfried) 12, 44
Benke, Klaus (Behnke, Claus) 71
Benjamin, Valter (Benjamin, Walter) 34, 36, 94
Berner, Holger (Börner, Holger) 115
Bernstin, Ričard Dž. (Bernstein, Richard J. "Dick") 58, 151
Blumenberg, Hans 95
Brant, Vili (Brandt, Willy) 79, 81, 97, 109-110
Brecht, Bertold (Brecht, Berthold) 118
Brener, Oto (Brenner, Otto) 82
Brojer, Štefan (Breuer, Stefan) 151
Bubak, Zigfrid (Buback, Siegfried) 111
Burdije, Pjer (Bourdieu, Pierre) 150
Cin, Georg-August (Zinn, Georg-August) 77

- Čombe, Moise Kapenda 80
 Čomski, Noam (Chomsky, Noam) 95
 Darendorf, Ralf (Dahrendorf, Ralf) 30
 Darwin, Čarls (Darwin, Charles) 76
 Deninger, Erhard (Denninger, Erhard) 81
 Derida, Žak (Derrida, Jacques) 143-144
 Diltaj, Vilhelm (Dilthey, Wilhelm) 58
 Džui, Džon (Dewey, John) 58
 Dučke, Rudi (Dutschke, Rudi) 81, 84-86
 Encensberger, Hans Magnus (Enzensberger, Hans Magnus) 77
 Erhard, Ludvig (Erhardt, Ludwig) 79
 Fabijan, Valter (Fabian, Walter) 42
 Fečer, Iring (Fetscher, Iring) 81
 Federn, Paul 61
 Fink, Ojgen (Fink, Eugen) 19, 70
 Fišer, Jozef, "Joška" (Fischer, Joseph, "Joschka") 127
 Forsthof, Ernst (Forsthoff, Ernst) 41
 Frejer, Hans (Freyer, Hans) 32, 72
 Frejzer, Nensi (Fraser, Nancy) 151
 Frenkel, Ernst (Fraenkel, Ernst) 42
 Freudenthal, G. 12, 19
 Frideburg, Ludvig fon (Friedeburg, Ludwig von) 33, 72, 79, 81, 92, 95
 Fridman, Žorž (Friedmann, Georges) 31
 Frize, Adolf (Frisé, Adolf) 32
 Frojd, Sigmund (Freud, Sigmund) 19, 21, 36, 60, 62, 77, 89, 95
 From, Erih (Fromm, Erich) 34
 Fuko, Mišel (Foucault, Michel) 121
 Gadamer, Hans Georg 21, 38-40, 48, 55-60
 Garfinkel, Harold 112
 Gaus, Kristijan (Gauss, Christian) 102
 Gebels, Jozef (Geobels, Joseph) 20
 Gelen, Arnold (Gehlen, Arnold) 19, 28, 32, 67, 76
 Gras, Ginter (Grass, Günter) 135
 Guncert, Rudolf (Gunzert, Rudolf) 92
 Habermas, Anja (sestra) 147
 Habermas, Ernst (otac) 6-7, 11
 Habermas, Grete (majka) 5-6, 10
 Habermas, Hans Joahim (Habermas, Hans Joachim) (brat) 147
 Habermas-Veselheft, Ute (Habermas-Wesselhoeft, Ute) (suprug) 16, 28, 30, 32, 46, 116
 Hajdeger, Martin (Heidegger, Martin) 19, 21, 24-30, 38, 44-45, 56, 58-60, 74, 76, 89

- Hajneman, Gustav (Heinemann, Gustav) 16-17, 97, 129
- Hajnrih, Diter (Heinrich, Dieter) 95
- Han, Fric (Hahn, Fritz) 42
- Haubrih, Jozef (Haubrich, Josef) 12
- Hegel, Georg Vilhelm Fridrih (Hegel, Georg Wilhelm Friedrich) 30, 57-58
- Hejse, Hans (Heyse, Hans) 21-22
- Hitler, Adolf 18, 20-21, 24, 26
- Hobsbom, Erik Dž. (Hobsbawm, Eric J.) 73
- Hojs, Teodor (Heuss, Theodor) 129
- Honet, Aksel 119
- Horkhajmer, Maks (Horkheimer, Max) 29, 33-34, 36-38, 40-41, 45-47, 69-70, 72-73, 89, 94, 123, 127
- Horster, D. 11-12, 14, 24-25, 30, 51-53, 86, 88, 117
- Humbolt, Vilhelm (Humboldt, Wilhelm) 58
- Huserl, Edmund (Husserl, Edmund) 21, 70, 74-75
- Jaspers, Karl 45
- Jinger, Ernst (Jünger, Ernst) 26, 44
- Kant, Imanuel (Kant, Immanuel) 30, 49, 76
- Kirhajmer, Oto (Kirchheimer, Otto) 34
- Kjerkegor, Sjeren (Keirkegaard, Sören) 58
- Knadler-Baunte Eberhart 119
- Kol, Helmut (Kohl, Helmut) 120, 138
- Kolberg, Lorens (Kohlberg, Lawrence) 112, 128
- Kral, Hans-Jirgen (Krahl, Hans-Jürgen) 97
- Lamark, Žan-Batist de Mone, vitez (Lamarck, Jean-Baptiste de Monet, Chevalie de) 22
- Landgrebe, Ludvig (Landgrebe, Ludwig) 19, 24
- Lepsijus, M. Rajner (Lepsius, M. Rainer) 137
- Levalter, Kristijan E. (Lewalter, Christian E.) 26-27
- Levental, Leo (Löwenthal, Leo) 34
- Levental, Rihard, "Riks" (Löwenthal, Richard, "Rix") 98
- Levit, Karl 19, 21-22, 29, 55-57, 59
- Libe, Herman (Lübbe, Hermann) 111
- Lit, Teodor (Litt, Theodor) 19
- Lorencer, Alfred (Lorenzer, Alfred) 95
- Lukač, Đerd (Lukács, Georg) 29
- Luman, Niklas (Luhmann, Niklas) 106, 112
- Lumumba, Patris Emerdži (Lumumba, Patroce Emery) 80
- Marks, Karl (Marx, Karl) 13, 19, 29-30, 36, 38-40, 76, 89, 149

- Markuze, Herbert (Marcuse, Herbert) 36-37, 60, 69, 81, 89, 94, 96
- Mekarti, Tomas (McCarthy, Thomas) 151
- Mičerlih, Aleksander (Mitscherlich, Alexander) 36, 60-62, 71, 77, 81, 97
- Mid, Džordž Herbert (Mead, George Herbert) 58
- Negt, Oskar 63, 81, 96, 149
- Niče, Fridrih (Nietzsche, Friedrich) 22, 57
- Nojman, Franc (Neumann, Franz) 18, 34
- Nolte, Ernst 129
- Oberlender, Teodor (Oberländer, Theodor) 16
- Ofe, Klaus (Offe, Claus) 77, 96, 110
- Ojken, Valter (Eucken, Walter) 13
- Olenhauer, Erih (Ollenhauer, Erich) 17
- Onezorg, Beno (Ohnesorg, Benno) 82-84
- Ostin, Džon (Austin, John) 103
- Overman, Urlih (Oevermann, Ulrich) 151
- Parsons, Talkot (Parsons, Talcott) 69
- Pegeler, Oto (Pöggeler, Otto) 27
- Perpit, Wilhelm (Perpeet, Wilhelm) 23
- Petrović, Gajo 109
- Piht, Georg (Picht, Georg) 78
- Pijaže, Žan (Piaget, Jean) 128
- Pirs, Čarls Sanders (Pierce, Charles Sanders) 58, 76
- Plehanov, Georgij Valentinovič 13
- Plesner, Helmut (Plessner, Helmut) 19
- Ponto, Jirgen (Ponto, Jürgen) 111
- Poper, Karl R. (Popper, Karl R.) 65-67
- Popic, Hajnrlih (Popitz, Heinrich) 30
- Potnam, Hilari 149, 151
- Reijen, W. von 11-12, 14, 24-25, 30, 51, 53, 86, 88, 117
- Repke, Vilhelm (Röpke, Wilhelm) 13
- Reza Pahlavi, Muhamed, šah 82
- Risman, Dejvid (Riesman, David) 50
- Rols, Džon (Rawls, John) 124
- Rorti, Ričard (Rorty, Richard) 151
- Rothaker, Erih (Rothacker, Erich) 17, 19-23, 28-30, 55, 58, 70, 72, 74
- Serl, Džon R. (Searle, John R.) 95, 103
- Stoltenberg, Gerhard (Stoltenberg, Gerhard) 82
- Strejki, Džon (Strachey, John) 132
- Šel Valter (Scheel, Walter) 97
- Šeler, Maks (Šeler, Maks) 72

-
- Šeling, Fridrih (Schelling, Friedrich) 29, 117
Šelski, Helmut (Schelsky, Helmut) 32, 50, 73
Šlajer, Hans Martin (Schleyer, Hanns Martin) 111
Šliter, Leonard (Schlüter, Leonard) 64
Šmit, Helmut (Schmidt, Helmut) 120
Šmit, Karl (Schmitt, Carl) 44, 50
Šnedelbah, Herbert (Schnädelbach, Herbert) 149
Špringer, Aksel (Springer, Axel) 82
Štirmer, Mihael (Stürmer, Michael) 128
Štraus, Franc Jozef (Strauß, Franz Josef) 42, 110
Šumaher, Kurt (Schumacher, Kurt) 16-17
Taubes, Jakob 95
Topič, Ernst (Topitsch, Ernst) 108
Trakl, Georg 12
Turen, Alen (Touraine, Alain) 112
Unzeld, Zigfrid (Unselde, Siegfried) 77
Vagner, Rihard (Wagner, Richard) 26
Vajceker, Karl Fridrih fon (Weizsäcker, Carl Friedrich von) 42, 96, 99, 101, 105-106, 111, 115, 129
Vajl, Feliks (Weil, Felix) 33
Valman, Valter (Walman, Walter) 112
Veber, Maks (Weber, Max) 69, 106, 112-113, 126
Vesternhagen fon Derte (Westernhagen fon Derte) 21
Vitgenštajn, Ludvig (Wittgenstein, Ludwig) 59, 102-103, 105, 127
Vithelter, Rudolf (Wiethölter, Rudolf) 81

SADRŽAJ

I "I JA SAM PROIZVOD 'PREVASPITAVANJA'" Detinjstvo i mladost pre i posle 1945. godine	5
II "AKADEMSKI SAM SAZREO U PROVINCIJALNOM NEMAČKOM KONTEKSTU" 1949-1956: Od konzervativnih univerziteta do izmeštenog Instituta za društveno istraživanje	15
III "UPLAŠIO SAM SE KADA ME JE MOJ PRIJATELJ APEL PRVI PUT JAVNO NAZVAO NEOMARKSISTOM" 1956-1961: Asistent–istraživač i kandidat za habilitaciju u Frankfurtu	35
IV "ZA MENE NIKADA NIJE POSTOJALO NEŠTO POPOT 'BURŽOASKE NAUKE'" 1961-1964: Vanredni profesor filozofije u Hajdelbergu	55

V "IZUZETNA OSETLJIVOST ZA NEISTINITOST VAŽEĆIH LEGITIMACIJA"	
1964-1971: Profesor filozofije i sociologije u Frankfurtu	71
VI "IZ ZASTRANJIVANJA MODERNE TREBA UČITI"	
1971-1981: Direktor Maks Plank instituta u Štarnbergu	101
VII "UTOPIJSKI SADRŽAJ KOMUNIKACIJSKOG DRUŠTVA"	
1983-1994: Profesor filozofije u Frankfurtu ...	119
VIII "TREBA RADITI NA OPERACIONALIZACIJI DUGOROČNIH CILJEVA"	
Od 1994.: život kosmopolite nakon odlaska iz Štarnberga	137
Biografija	147
Svedočenja	149
Literatura	153
Indeks imena	159

Izdanje BIBLIOTEKE XX VEK, Mileševska 53, Beograd i KNJIŽARE
KRUG, Dalmatinska 107, Beograd. Za izdavače: Ivan Čolović i
Sonja Stojanović. Urednik: Ivan Čolović. Lektor i korektor: Slo-
bodanka Marković. Štampa: Čigoja štampa. Tiraž: 1000 primeraka.
Beograd 2015.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

141.7 Хабермас Ј.

ВИГЕРСХАУС, Ролф

Jürgen Habermas / Rolf Wiggershaus ; prevela s
nemačkog Aleksandra Kostić. – Beograd :
Biblioteka XX vek : Krug, 2015 (Beograd : Čigoja
štampa). – 170 str. ; 17 cm. – (Biblioteka XX vek ;
223)

Prevod dela: Jürgen Habermas / Rolf
Wiggershaus. – Tiraž 1.000. – Biografija [Jürgena
Habermasa]: str. 147-148. – Svedočenja: str. 149-
151. – Napomene i bibliografske reference uz
tekst. – Bibliografija: str. 153-158. – Registar.

ISBN 978-86-7562-129-4

а) Хабермас, Јирген (1929-2002)
COBISS.SR-ID 219170572